

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

*На правах рукопису*

**ЦИРКІН Ігор Маркович**

УДК 32.019.5:316.75

**ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ  
ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО  
СУСПІЛЬСТВА**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

**ДИСЕРТАЦІЯ**

на здобуття наукового ступеня  
кандидата політичних наук

Науковий керівник –  
**Ващенко Костянтин Олександрович**,  
доктор політичних наук,  
старший науковий співробітник

**КИЇВ – 2013**

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП.....</b>	<b>4</b>
<b>РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА.....</b>	<b>12</b>
1.1 Концепт «політична культура» у сучасних політологічних дослідженнях.....	12
1.2 Наукові підходи до розуміння процесу формування демократичної політичної культури особистості.....	28
<b>ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ.....</b>	<b>48</b>
<b>РОЗДІЛ 2. ДЕМОКРАТИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА.....</b>	<b>52</b>
2.1 Демократичні прагнення та суспільно-політичні очікування в умовах трансформаційної динаміки.....	52
2.2 Інформатизація як виклик розвитку політичної культури в умовах демократизації.....	69
<b>ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ.....</b>	<b>85</b>
<b>РОЗДІЛ 3. ОБ'ЄКТИВНІ І СУБ'ЄКТИВНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ.....</b>	<b>88</b>
3.1 Політична система як середовище розвитку політичної культури.....	88
3.2 Політичний лідерство та політична культура особистості: особливості взаємовпливу.....	99
3.3 Зовнішньополітичне партнерство України та формування внутрідержавної політичної культури.....	113
<b>ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ.....</b>	<b>123</b>

<b>РОЗДІЛ 4. МОДЕРНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ЯК ПЕРСПЕКТИВА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....</b>	<b>126</b>
4.1 Демократизація освітнього процесу в Україні та її правове забезпечення.....	126
4.2 Громадянська освіта як інструмент формування громадянської та політичної культури особистості.....	142
<b>ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО РОЗДІЛУ.....</b>	<b>164</b>
<b>ВИСНОВКИ.....</b>	<b>167</b>
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....</b>	<b>171</b>

## ВСТУП

**Актуальність теми.** Актуальність дослідження проблематики формування політичної культури особистості в трансформаційний період розвитку суспільства обумовлена, насамперед, потребами підготовки людини до активної, свідомої, легітимної участі у політичних відносинах. Цей процес включає формування демократичної політичної свідомості особистості, глибокого відчуття політичних екзистенцій, виховання уміння діяти відповідно до нагальних соціально-політичних викликів, потреб розвитку суспільства і держави. Формування демократичної політичної культури особистості розглядається нині як одне зі головних і невідкладних завдань процесу українського державотворення, трансформаційного перетворення міжлюдських, суспільних та глобальних відносин.

В наші дні поняття «політичної культури» набуло статусу однієї з базових категорій політичних наук. У сучасній політичній науці політична культура особистості розглядається як продукт її політичної участі та політичної творчості, умова та водночас результат її громадсько-політичної діяльності, оптимізації відносин між соціальними групами, класами, індивідами тощо. На відміну від стабільних суспільств, де політична культура має відносно усталений характер, суспільствам трансформаційного типу властива значна суперечливість, амбівалентність, конфліктність цього феномену. Утвердження громадянських пріоритетів та гуманістичних норм політики вимагає переглянути засадничі основи формування й розвитку культури політичного мислення і поведінки індивідів, культури організації та діяльності людини в рамках політичних інститутів та процесів, тощо.

Розвиток демократичної, соціальної, правової України покликав до життя новий тип суспільних відносин, сформував потребу у новому типі політики, а разом з цим – у новому типі політичної культури, основу якої б заклали демократичні прагнення, відродження національної ідентичності, утвердження національних інтересів і національної ідеї у якості важливих складників загальнолюдських цінностей цивілізаційного процесу.

Трансформаційний період суспільного розвитку вносить свої, не завжди позитивні, корективи на цьому шляху. В умовах несформованості системи суспільних пріоритетів, смисложиттєвих орієнтацій і цінностей, нестабільних контурів економічних, політичних і соціокультурних реалій, за відсутності визначеного політичного порядку та чітких правил політичної гри, перед сучасним громадянином гостро постає потреба навчитись жити в епоху змін.

Пошук оптимальної моделі трансформації політичної культури, її формування на рівні суспільства і конкретної особистості мусить постати одним із пріоритетних напрямків діяльності сучасної наукової, експертної, освітянської спільноти, інтелектуальної й політичної еліти суспільства. Не зважаючи на досить об'ємний пласт досліджень, проблематику політичної культури, її формування в умовах перехідної динаміки не можна вважати вичерпаною. Існує низка питань, які ще потребують обґрунтованої відповіді.

Аналіз наукових праць дає підстави засвідчити теоретичну і практичну потребу вивчення теоретико-методологічних засад дослідження політичної культури особистості трансформаційного суспільства; спрямованості, очікувань й прагнень особистості трансформаційного суспільства; особливостей формування (основних чинників, напрямів та технологій) демократичної політичної культури особистості тощо.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Дисертаційне дослідження виконано в межах Тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 7 від 18 лютого 2010 року).

**Метою дослідження** є комплексне політологічне дослідження природи, сутності, особливостей, основних чинників і перспектив формування політичної культури особистості в умовах трансформаційного суспільства.

Хід дослідження спрямовано на вирішення наступних **завдань**:

-визначити історіографічну та відповідну понятійно-категоріальну основу дослідження феномену політичної культури у контексті суспільної трансформації; на основі здобутків сучасної політичної науки сформулювати сутність концепту «політична культура»; виявити пріоритетні напрямки розвитку сучасної політичної науки на шляху до ствердження демократичних цінностей політичної культури;

-проаналізувати наукові підходи до розуміння процесу формування демократичної політичної культури особистості, її структурні і функціональні особливості, що визначають характер та висновки науковців у цій царині знань; з'ясувати можливі шляхи оновлення та конкретизації категоріального апарату з огляду на потребу виокремлення у структурі політичної культури особистісно формуючих факторів;

-теоретично дослідити особливості, дилеми та перспективи формування демократичної спрямованості політичної культури особистості, що виявляється зокрема в означенні потреб, інтересів і очікувань окремих громадян та трансформаційного суспільства в цілому на шляху до демократичного політичного співжиття;

-з'ясувати специфіку розвитку демократичних прагнень та орієнтацій громадян у добу інформатизації; окреслити значення глобальної комунікації для розвитку політичної культури демократичного типу;

-розвинути положення про об'єктивні чинники політичного життя у формуванні демократичної політичної культури особистості, зокрема окреслити сутність та особливості впливу політичної системи на цей процес, значення окремих сегментів політичної системи у розвитку громадянських цінностей та орієнтацій;

-довести взаємовплив політичного лідерства та політико-культурних процесів в контексті пошуку нової моделі політико-управлінської еліти в Україні;

-дослідити геополітичні пріоритети сучасної України та виокремити коло основних зовнішньополітичних суб'єктів формування політичної культури особистості;

-виявити перспективи розвитку громадянської та політичної культури особистості у сучасній Україні у світлі модернізації освітнього процесу.

**Об'єктом дослідження** є трансформація політичної культури в умовах демократизації.

**Предметом дослідження** є формування демократичної політичної культури особистості в умовах трансформаційного суспільства.

**Методологічну основу дослідження** становить поєднання принципів, методів та методологічних підходів дослідження політичної культури особистості в контексті розвитку трансформаційного суспільства. Поєднано світоглядний, міждисциплінарний та власне політологічний виміри пізнання цього наукового дискурсу. Дотримання принципів об'єктивності, послідовності, науковості, діалектики, всебічності і плюралізму, соціального детермінізму, системності, гуманізму, історизму визначили якість та хід дослідження. Дослідження особистісного виміру політичного життя суспільства потребувало узгодження різних методологічних підходів до осмислення взаємозв'язку феноменів культури, політичної культури суспільства, політичної культури індивіда тощо. У дисертації здійснено спробу поєднати окремі здобутки політико-культурного, аксіологічного, цивілізаційного, синергетичного, семіотичного, політико-антропологічного підходів.

Міждисциплінарний характер проблематики відображений у виборі методів дослідження. У дисертації використано можливості *структурно-функціонального методу*, що дозволив досліджувати політичну культуру особистості як систему, у якій кожен елемент має своє призначення і функціональні особливості; *історичного методу*, орієнтованого на вивчення генези політичної культури від тоталітарного до демократичного типу, а політико-культурних процесів у ретроспективі їх змін, трансформаційній

динаміці; *системного методу*, що обґрунтував розуміння політичної трансформації у її зовнішніх і внутрішніх зв'язках й детермінантах; *інституційного методу*, орієнтованого на вивчення сталих форм втілення політико-культурних феноменів; *порівняльного методу*, який дозволив розглядати політичну культуру як явище соціально-цивілізаційне, що змінюється в залежності від обставин і умов, що складаються, та інші методики.

У роботі використовуються також емпіричні дослідження та статистичні відомості. Емпіричною базою послуговували результати соціологічних зрізів та вибіркового опитувань населення України, проведених Інститутом соціології НАН України.

**Наукова новизна** одержаних результатів полягає в обґрунтуванні феномену політичної культури особистості; постановці і комплексному розв'язанні проблеми формування демократичної політичної культури особистості в умовах суспільної трансформації.

*Вперше:*

– здійснено комплексний політологічний аналіз феномену політичної культури з позицій особистісно орієнтованої методики, що дозволяє враховувати багатоваріативність чинників її формування, поліфункціональне наповнення її структурного змісту, стихійну і системну динаміку її розвитку та зміни. У дослідженні особистісно-творчий потенціал політичної культури прирівнюється за своєю значимістю до соціального, що забезпечує діалектичний взаємозв'язок суб'єктивних та об'єктивних факторів процесу формування демократичних політичних цінностей і орієнтацій;

– системно проаналізовані потреба, чинники і перспективи формування «демократичної якості» політичної культури, яка характеризується такими показниками, як людиноцентризм, відкритість, свобода політичного мислення, суджень і діяльності, толерантність, права людини і солідарність.

*Поглиблено:*

– наукове розуміння концепту «політична культура особистості» через сучасні дослідницькі підходи до опорного поняття «політичної культури» як частини загальної культури особистості, яка характеризує міру і якість людського (гуманістичного) в її політичному мисленні, почуттях і дії;

– вивчення впливу глобальної інформатизації та комунікації на становлення й розвиток культури політичної участі, демократичного світогляду, свідомого, ціннісно вмотивованого політичного вибору громадян;

– теоретичне обґрунтування процесу модернізації освітнього простору в сучасній Україні та вироблено практичні рекомендації у цьому напрямку; підкреслюється, що новітні освітні перетворення покликані сприяти розвитку індивідуальної здатності до продуктивної взаємодії, творчості, толерантності, відповідальності, готовності до самостійного вибору тощо; розкрито роль особистісно орієнтованої освіти, створення належних умов для повноцінного виявлення та розвитку особистісних функцій суб'єктів політичного процесу.

*Отримали подальшого розвитку:*

– визначення чинників, що детермінують потребу у формуванні політичної культури демократичного типу, до яких, зокрема, автор відносить суб'єктивні і об'єктивні фактори; демократичний характер західних і вітчизняних традицій політичної діяльності; раціональне переосмислення негативного досвіду тоталітарного минулого, відмова від нього; врахування політичного досвіду життєвого облаштування сучасних демократичних держав та політичних систем; життєтворчу і гуманістичну природу національної ідеї;

– положення про вплив геополітичних факторів на формування громадянської культури та культури влади; стверджується роль стратегічного партнерства як самостійної орієнтації у структурі політичної культури;

– характеристика демократичної спрямованості політичної культури особистості, зокрема політичного лідера, в умовах трансформації політичної системи, що виявляється у ряді позитивних тенденцій, суперечливих

нашарувань суспільних очікувань та результатів демократизації, соціальних інтересів та демократичних прагнень тощо.

**Теоретико-практичне значення одержаних результатів** полягає у можливості подальшого комплексного дослідження проблеми формування політичної культури особистості нового демократичного типу в умовах перманентних змін трансформаційного суспільства.

Основні положення дисертації дають змогу розробити практичні методики, програми і заходи для виявлення напрямів формування демократичної політичної культури, зокрема визначення першочергових і перспективних завдань політичного просвітництва та політичного виховання особистості. Матеріали дисертації можуть бути використані у процесі викладання курсу «Політологія» у вищих навчальних закладах, у якості спеціального курсу для студентів гуманітарних спеціальностей, студентів – майбутніх політологів, а також як основа навчально-виховних проєктів і програм громадянської освіти молоді в дусі демократичних та гуманістичних цінностей.

**Апробація результатів дисертаційного дослідження.** Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях та семінарах, а саме: III Всеукраїнській науково-методичній конференції «Безперервна освіта в Україні: реалії та перспективи» (Івано-Франківськ, 2006 р.); Другі міжнародні драгоманівські читання (Київ, 2006 р.); Міжнародній науковій конференції «Треті юридичні читання» (Київ, 2007 р.); Міжнародному науково-практичному семінарі «Інноваційна освіта для XXI століття» (Київ, 2007 р.). Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Політична наука в епоху суспільних перетворень: потенціал і його реалізація» (м. Харків, 2012 р.), III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Ціннісний вимір політичної діяльності: проблема політичного вибору в сучасному українському суспільстві» (Херсон, 2012).

**Публікації.** За матеріалами дослідження опубліковано 8 наукових праць у фахових наукових виданнях з політичних наук.

**Структура дисертаційного дослідження.** Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на сім підрозділів, висновків та списку використаних джерел (215 найменувань). Загальний обсяг роботи – 190 сторінок, основний зміст дисертації – 170 сторінок.

# РОЗДІЛ 1

## ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

### 1.1 Концепт «політична культура» у сучасних політологічних дослідженнях

Період суспільної трансформації, яка охопила всі сфери життєдіяльності українського соціуму та продовжується вже третє десятиліття, надзвичайно актуалізував політичну участь суспільних груп і окремих особистостей. Люди отримали конституційно гарантовані можливості для реалізації власної свободи, все більш наполегливо вимагають їх дотримання, висловлюють свої зауваги та претензії, в тому числі й політичними засобами. Небезпідставною є потреба належної політичної культури суспільства, яка формується не тільки загальним перебігом подій у сфері політичного життя суспільства, але й завдяки системі освіти, інформаційного розвитку, просвітництва, політичної соціалізації особистості. Все це актуалізує науково-теоретичну проблематику, пов'язану з дослідженням політичної культури особистості.

За роки незалежності категорія «політичної культури» стала однією з тих, що найчастіше використовується у вітчизняній соціальній філософії, політології, культурології та інших галузях соціально-гуманітарного знання. Однак, незважаючи на значний теоретичний масив, присвячений проблематиці, постійні трансформаційні процеси, що відбуваються в межах національної політичної сфери та посилюються з боку глобалізаційних тенденцій, актуалізують все більше питань, пов'язаних з концептом «політичної культури», її змістом, впливовістю тих чи інших складників. Без науково-теоретичної розробки цієї проблематики про становлення політичної культури не може бути й мови.

Проблематика видається актуальною також з огляду на презентацію її у світлі співвідношення суспільних трансформаційних процесів з особистісною культурою людини. Сучасна політична реальність є вкрай змінною, динамічною, такою, що активно розвивається. Розвивальною, динамічною є й політична культура особистості – суб'єкта цієї реальності. Вона потребує постійного моніторингу, відслідковування різноманітних перепадів, поворотів, зрушень. Останнє розпочинається з розгляду теоретико-методологічних засад дослідження політичної культури особистості трансформаційного суспільства в світлі тих найновіших напрацювань, які делегують суспільству і науці сучасні політологічні розвідки. Зупинимось на цьому більш детально.

За визначенням сучасних вітчизняних політологів, політична культура є частиною загальної культури особистості, яка формується і виявляється в процесі її політичного життя, є продуктом її політичної участі, насамперед, у справах держави, політичної творчості, яка відображає пошук і впровадження моделей нової політичної реальності – форми держави і влади, оптимізації відносин між соціальними групами, класами, стратами, діяльність політичних інститутів, спрямованість політичних процесів, утвердження громадянських пріоритетів та гуманістичних норм політики. Вона включає в себе культуру політичного мислення і поведінки індивідів й соціальних спільнот, культуру організації та діяльності політичних інститутів та процесів, здійснення всього політичного життя суспільства. В стабільних суспільствах вона має усталений характер; в суспільствах трансформаційного типу – характер змінний, динамічний, суперечливий [149, с. 507-508].

Проголошення незалежності України покликало до життя новий тип суспільних відносин, сформувало потребу у новому типі політики, а разом з цим – у новому типі політичної культури, яка б прийшла на зміну традиційній, сформованій ще в період існування СРСР. В їх основі лежать демократичні перетворення суспільства, відродження національної ідентичності і культури, утвердження національних інтересів і національної

ідеї у якості важливих складників загальнолюдських цінностей цивілізаційного процесу. Зрозуміло, останнє формується не відразу і не водночас. Для цього потрібен певний період, наповнений пошуками і впровадженнями, здобутками і прикрими помилками, проривами у майбутнє і досить частими відступами до реалій, які, здавалося б, уже давно належать історії. Цей період вчені називають «трансформаційним». Він не має раз і назавжди визначених і незмінних величин. Його контури змінюються через зміну економічних, політичних і соціокультурних реалій. Періоди цих змін, як і їх контури, прогнозувати не тільки важко, але, мабуть, і неможливо. Тим паче – в політиці, де змінюються конкретні учасники, система пріоритетів, технології політичних процесів, загальна філософія політики, смисложиттєві орієнтації її суб'єктів. Людина як «політична істота» (Аристотель) - як особистість і громадянин – має навчитись жити в епоху перемін, виховати в собі політичну культуру, яка б дозволяла бути в центрі політичних подій і, одночасно, уникати не легітимної участі, забезпечувала б діяльність, яка веде до прогресивних, а не руйнаційних змін. Пошук такої моделі політичної культури, її формування на рівні суспільства і конкретної особистості є одним з головних завдань сучасної політичної науки і політичної практики.

Наукова розробка концепту «демократична політична культура» видається досить багатою на цікаві та оригінальні положення, поширені у сучасній соціогуманітаристиці. Хоча сам термін «політична культура» уперше запровадив німецький філософ XVIII ст. Г.Гердер, витoki аналізу проблем політичної культури слід шукати ще в античній філософії, в знаменитих працях Платона і Аристотеля. Розглядаючи проблеми політики, мислителі так чи інакше торкалися підготовки до участі в ній громадян тодішнього полісу, де політична складова виховання трактувалась у не менш важливому статусі і значенні, ніж фізична і мистецька (поетика, риторика тощо). Політичні якості особистості мають вкрай важливе значення для підготовки майбутнього трибуна, вважали античні мислителі [179].

Власне, політичну складову виховання, як особливо значиму у підготовці громадянина до життя в державі, розглядали представники епохи Відродження і Просвітництва, Реформації і Нового часу. Важливу роль їй відводили також представники німецької класичної філософії, зокрема, І.Кант і Ф.Гегель. Відомо, що свого часу терміном «політична культура» активно користувались В.Гер'є та В.Івановський (Росія), Є.Джемс та М.Вебер (США). У якості оригінальної концепції – «суб'єктивно мотивованої соціальної дії» – проблеми політичної культури вперше системно викладені у працях американських учених Г.Алмонда, С.Верби, Д.Пауелла та ін. Цікаві повороти в дослідження феномена політичної культури забезпечили наукові розробки польського дослідника Є. Вятра.

Разом з тим, не зважаючи на досить об'ємний пласт досліджень, проблему політичної культури, її формування в трансформаційному суспільстві не можна вважати вичерпаною. Існує низка питань, на які в наявній літературі ще немає більш-менш задовільної й обґрунтованої відповіді. До них, зокрема відносяться теоретико-методологічні засади дослідження політичної культури особистості трансформаційного суспільства; спрямованість політичної культури особистості трансформаційного суспільства; особливості формування демократичної політичної культури особистості трансформаційного суспільства; основні чинники, напрями та технології формування демократичної політичної культури.

Фундаментальною теоретико-методологічною основою дослідження політичної культури є визначення (і визнання) цього феномену як принципово динамічного та поліфункціонального явища, що зазнає впливу всього різноманіття змінних факторів, які породжує сучасна швидкоплинна соціально-політична реальність. Погодимось з позицією І. Пліщук про те, що концепція політичної культури залишається доволі плідним, евристично насиченим напрямком наукових пошуків, який, проте, потребує модернізації в напрямку знаходження найбільш адекватних теперішнім політичним

процесам категоріальних індикаторів, що дозволять найбільш яскраво відтворити та дослідити складні політичні явища та феномени, притаманні нашій швидкоплинній сучасності [150, с. 209]. Враховуючи це, принцип динамічності феномену політичної культури в нашому дослідженні буде доповнений теоретико-методологічною проблемою культурної самоідентифікації особистості в рамках трансформаційного суспільства та в умовах хаотизації світоглядно-ціннісної сфери під впливом масово-інформаційного цивілізаційного поля.

Окрім того, аналізуючи феноменологічні ознаки категорії «політична культура», в основу методології його дослідження покладається положення про те, що його структуру складають як реально-об'єктивні, так і духовно-вольові суб'єктивні чинники. Суб'єкти при цьому мають різнорівневу природу, ними можуть бути як нації, так і окремі особистості. «Так, з одного боку, політична культура є показником політичного життя суспільства, тому що вона здатна виявити ступінь його розвитку й співвідношення між правовими, соціальними і психічними регуляторами функціонування політичної сфери суспільства. З іншого боку, потрібно враховувати, що будь-яка культура має складну природу, де ідеальна складова теж підлягає еволюції, відображаючи подвійний вплив окремого історичного досвіду та загальнолюдських тенденцій», – відмічає Т. Пояркова [152, с. 7]. Тому, розглядаючи сутність політичної культури особистості, ми будемо враховувати феноменологічну багатоманітність цієї категорії, а також різнорівневі внутрішньо-енергетичні та структурно-функціональні чинники її формування.

Зрештою, ще однією теоретико-методологічною основою нашого дослідження є визнання фрагментарного характеру політичної культури сучасної України, яка являє собою трансформаційне, перехідне суспільство як в політичній, так і в інших сферах суспільного функціонування. Погодимось з М. Дмитренком, який зауважує, що політична культура сучасного українського суспільства має перехідний, фрагментарний

характер. У ній співіснують орієнтації як на нові, так і на традиційні цінності, причому часто-густо переважають риси полярних ознак від підданського до авторитарного типу. За даними соціологічних опитувань, політика посідає в системі життєвих цінностей одне з останніх місць, вона сприймається не як наука про соціальне благо, а як поле боротьби, де панують брудні технології. Такі аберації в сприйманні політики потребують більш детального аналізу механізмів формування політичної культури особистості на тлі політологічного аналізу подій у політичному житті України [46, с. 3].

Такий аналіз надзвичайно актуалізується за умов глобалізаційних тенденцій, які засвідчують, що лише держави, які спираються на міцну національно-політичну єдність власного населення, можуть претендувати на гідне місце на сучасній загальнопланетарній політичній карті. Окрім того, тільки високий рівень політичної культури може дозволити встановлювати в середині нашої країни ефективні механізми взаємодії держави і громадянського суспільства. «Сучасна Україна у черговий раз стала перед проблемою реалізації принципу політичного і культурного плюралізму. Тому політична культура нового суспільства мусить бути культурою злагоди, громадянського миру, пошани до свобод і прав людини», – зазначає А.Карнаух [69, с. 71]. Враховуючи все вище перераховане, проаналізуємо ті теоретичні здобутки, що має зарубіжна та вітчизняна політична наука в галузі дослідження сутнісних, структурних, функціональних особливостей феномену політичної культури.

Базові концептуальні уявлення про політичну культуру були розроблені переважно американськими дослідниками Г. Алмондом, С. Вербою, Л. Паєм, Р. Фейгеном, Р. Такером й іншими. Суттєвий внесок у розвиток сучасного знання про політичної культури реалізований у роботах таких відомих науковців як В. Айхер, Р. Бауер, Ф. Бейлі, М. Бернстайн, Х. Віара, Є. Вятр, Д. Гарднер, Д. Горер, Д. Дівайн, Д. Елазар, Р. Інглехарт, Р. Карр, Р. Лейн, С. Ліпсет, С. Ложд, Д. Мід, Дж. Нейсбіт, Д. Рікман, Дж. Рітцер, Дж. Ролз, Р. Робертсон, У. Розенбаум, Р. Тезлаф, Г. Тернборн,

А. Турен, С. Уайт, Т. Фрідман, Е. Фром, Ф. Фукуяма, Е. Ціммерман та ін. Закордонні вчені по-різному тлумачили відповідний концепт і пов'язану з ним терміносистему.

Загалом сучасні науковці пишуть про три провідні підходи, що визначають характер і сутність наукової дискусії навколо проблематики сутності й формування демократичної політичної культури [149]:

*об'єктивістський підхід*, прихильники якого (Р. Карр, М. Бернстайн, Р. Такер та ін.) у політичній культурі вбачають культуру поведінки в політиці;

*суб'єктивістський підхід*, представлений у працях М. Фуко, Ю. Хабермаса та деяких ін. постмодерних політичних й соціальних філософів, пояснює політичну культуру як нав'язування індивіду політичних змістів і орієнтацій;

*конструкціоністський підхід*, розвинутий у дослідженнях Г. Алмонда, С. Верби, В. Вільденбанда, С. Ліпсета, Р. Інглехарта, П. Сорокіна, А. Тойнбі та багатьох ін., тлумачить політику й більшість політичних феноменів (в т.ч. й політичну культуру) у ціннісному ключі.

В наші дні поняття «політичної культури» набуло статусу однієї з універсальних, опорних, базових категорій політичних наук. Українські політологи розвивають західні традиції вивчення феномену, актуалізують нові напрямки наукового пошуку у світлі перехідної політичної динаміки.

У вітчизняній літературі до аналізу концептів політичної/громадянської/політико-правової культури суспільства/соціальних груп/особистості звертались такі відомі вчені (політологи, філософи, історики, фахівців у галузі міжнародних відносин), як В.Андрущенко, Т.Андрущко, В.Бабкін, О.Бабкіна, В.Бабик, В.Баранівський, І.Бідзюра, В.Білоус, В.Бортніков, В.Буткевич, В.Бушанський, І.Варзар, К.Ващенко, В.Вергун, В.Воронкова, Л.Гайдуков, М.Головатий, Є.Головаха, Б.Гончар, В.Горбатенко, К.Грищенко, Л.Губерський, А.Гуменюк, С.Денисюк, М.Дмитренко, О.Задорожній, В.Євтух, О.Єременко, А.Карнаух, О.Картунов,

В.Кіпень, М.Кляшторний, В.Копійка, А.Кормич, В.Кремень, В.Корнієнко, І.Курас, Ю.Левенець, А.Лузан, А.Макаров, А.Макаров, В.Манжола, О.Мироненко, М.Михальченко, А.Місуно, І.Надольний, М.Ожеван, О.Онищенко, В.Пазенок, М.Пірен, Т.Панченко, Г.Постригань, Г.Почепцов, В.Ребкало, М.Рибачук, Н.Рижко, Ю.Римаренко, Ф.Рудич, С.Рябов, О.Скрипнюк, В.Смолій, Л.Тупчієнко, О.Удод, Ю.Шемшученко, Л.Шкляр, П.Шляхтун, М.Шульга, А.Чередниченко, М.Цюрупа, В.Якушик та ін. В цілому, нині важко знайти серйозне наукове дослідження в галузі політичних наук, яке б оминало увагою проблематику політико-культурного простору. Сутнісно чи дотично феномен політичної культури розкривається політологами, філософами, юристами, соціологами, культурологами, істориками пострадянського простору.

Серед праць, які визначили хід і специфіку наукового дослідження змісту поняття «політична культура» в колишньому Радянському Союзі, традиційно називають роботи Н. Кейзерова та Є.Ножина («Идеологическая борьба», М., 1987 г.), Ф. Бурлацького («Новое мышление: диалоги и суждения о технологической революции и наших реформах», М., 1988 г.) , О. Галкіна та П. Рахшміра («Консерватизм в прошлом и настоящем», М., 1987 г.), Е. Баталова («Политическая культура современного американского общества», М., 1990 г.) та інших. У роботах цих науковців визначається предметна область дослідження, даються основні методологічні орієнтири вивчення проблематики, виокремлюється зміст поняття «політична культура», соціальні функції цього явища, фактори його формування.

Першими за часів незалежної України до питання політичної культури звернулися відомі українські політологи і філософи В. Андрущенко [4], О. Бабкіна [11], В. Бебик [15], І. Варзар [27], М. Головатий [36], А. Колодій [132], В. Корнієнко [89], Л. Нагорна [124], Н. Латигіна [105], М. Остапенко [133], О. Рудакевич [164], С. Рябов [146] та багато інших. У цих працях здійснено спробу наблизити категоріальне поле вітчизняної соціогуманітаристики до сучасних західних політичних вчень про політичну

культури, понятійно вдосконалити саме словосполучення «політична культура» та структурувати його зміст у світлі новітніх пострадянських трансформацій. Важливою особливістю першого десятиліття аналізу категорії політичної культури в незалежній Україні став її взаємозв'язок з проблемами становлення нації, державотворення, створення нових суспільно-політичних та економічних відносин, взаємодії держави і громадянського суспільства тощо.

Поступово дослідження вітчизняних науковців у галузі аналізу політичного життя суспільства призвело до того, що категорія «політичної культура» стала певним універсальним, всепроникним, інклюзивним явищем, сутнісні ознаки якого в визначають властивості та структурні характеристики безлічі інших явищ політичної сфери країни. Загальною тенденцією, відмічає Т. Пояркова, стало та, що «в сучасній політичній науці політична культура набуває ознак унікального методологічного засобу, що дає можливість якісно характеризувати політичне життя суспільства через поєднання об'єктивних соціально-нормативних компонентів свідомості та поведінки з суб'єктивними станами, які відображають почуття, відповідні нормам реального життя. У цьому контексті демократична політична культура розглядається як ідеальний вимір відносин між окремою особою та державою, за яких забезпечується свобода окремого громадянина засобами політичної демократії: політичним та ідеологічним плюралізмом, парламентаризмом, виборністю посадових осіб, де засадами для підтримання такого політичного становища виступають ринкова економіка, правова держава та громадянське суспільство» [152, с. 7]. В такому аспекті політична культура постає чи не як найважливіша проблема соціально-політичного філософування в країнах трансформаційного типу, в яких відсутня тривала традиція демократизму та поваги до прав людини, що викликає необхідність інтенсифікації досліджень в цій сфері, а також надшвидких темпів вироблення конкретних механізмів імплементації результатів таких досліджень.

Важливими з цієї точки зору видаються дослідження вітчизняних науковців, які, вивчаючи становлення нової політичної культури в незалежній Україні, конкретизують цю проблему під певним кутом зору, через молодіжний, національний, культурний тощо аспекти (А. Антоненко, Н. Бакланова, В. Бебик, М. Головатий, В. Бурдяк, Н. Ротар, І. Галактіонова, В. Лісовий, О. Проскуріна та інші). Такий підхід дозволяє конкретизувати проблему політичної культури, а також виробити конкретні заходи щодо її розвитку у певних верств населення, гендерних, професійних, вікових, демографічних, соціальних тощо груп.

Одним з найактуальніших аспектів становлення нової політичної культури особистості в трансформаційних суспільствах є її демократизація та гуманізація. Особлива важливою ця проблематика є для держав з посткомуністичним минулим, де відбуваються протидія старих авторитарно-тоталітарних і нових демократично-гуманізаційних тенденцій. В Україні слід відзначити наукові підходи щодо проблеми становлення демократичної політичної культури В. Андрущенка, В. Бабкіна, О. Бабкіної, В. Бебика, Б. Гаєвського, М. Головатого, В. Горбатенка, М. Кириченка, М. Кисельова, С. Кримського, В. Кременя, І. Кресіної, В. Лісового, М. Михальченка, О. Нагорної, М. Остапенко, А. Погорелової, М. Поповича, В. Потульницького, В. Ребкала, Ю. Римаренка, Ф. Рудича, М. Ходаківського, О. Шевченка, Г. Щокіна.

Окрім того в сучасній українській політичній науці можна виділити різні інтерпретаційні напрями аналізу феномену політичної культури, які водночас і доповнюють один одного, і вступають в певні суперечності та дискусії. Розглядаючи сучасну інтерпретацію політично-культурної специфіки України, можна виділити такі найбільш популярні методологічні відгалуження, до яких можна віднести: модернізаційний підхід (В. Горбатенко, Г. Дашутін, М. Михальченко, О. Бабкіна, І. Пантін, О. Білий); структурний підхід (О. Ахієзер, В. Литвин, В. Гельман, Ф. Рудич, Г. Сімон, М. Томенко), методологію посткомунізму (В. Полохало, В. Степаненко),

системно-синергетичний підхід (Ю. Богуцький, В. Танчер, О. Кучеренко, Л. Бевзенко), функціональний підхід (Т. Алексеева), герменевтичний напрямок (М. Кириченко, Ю. Римаренко), символічний підхід (В. Муляр, І. Лисий). Загалом, для сучасного стану політичної науки в Україні притаманне поєднання різних методологічних засобів, певна еклектика, що може бути пояснено прагненням застосувати всі світові досягнення в сучасній політичній науці для інтерпретації демократичної теми. Особливо яскраво це проявляється в політико-культурному підході, що здобув значну популярність на пострадянському просторі.

Ще один напрямок досліджень вітчизняних науковців, який є особливо важливим в рамках нашого дослідження, присвячений формуванню нової особистості з демократичними та гуманістичними, інноваційними і реформаційно спрямованими орієнтаціями, яка є основою будь-яких демократичних тенденцій в трансформації соціально політичної сфери українського суспільства. Зокрема проблема політичної культури особистості в такому аспекті висвітлюється в працях В. Андрущенка, В. Беха, О. Бабкіної, В. Баркова, В. Горбатенка, Л. Губерського, М. Дмитренка, Ф. Кирилюка, В. Кременя, І. Кураса, М. Михальченка, Ф. Рудича, В. Ребкало, С. Рябова, С. Телешуна, Ю. Шемчушенка, Л. Шкляра, П. Шляхтуна та інших. Саме особистісний підхід в політико-культуротворчій проблематиці, що стосується соціально-політичних трансформацій в Україні, є ключовою теоретико-методологічною засадою нашого дослідження.

Окрім того, наскрізною темою, мотиваційним тлом нашого дослідження є вивчення трансформаційної сутності політичної сфери сучасної України, що особливо актуалізується у зв'язку з тим, що протягом двох десятиліть в нашій країні дуже повільно відбуваються демократизаційні реформи, в деяких галузях вони й не розпочиналися. Окрім того, трансформація в нашій державі відбувається на фоні загальносвітових, глобалізаційних процесів. «Трансформація є ключовим терміном в розумінні сучасного стану і перспектив світової, регіональних і національних спільнот.

Радикальних і всеосяжних перетворень зазнають як вся система міжнародних відносин, так і окремі політичні системи, що її складають. Українське суспільство, разом із іншими посткомуністичними суспільствами Центральної і Східної Європи, перебуває в епіцентрі цієї глобальної трансформаційної динаміки. Тому пріоритетними для української політичної науки є пошук шляхів розуміння історичних причин та соціальних механізмів перетворення національного суспільства в контексті регіональної та світової трансформації» [75, с. 3]. Враховуючи всі вищеперераховані аспекти дослідження проблеми політичної культури та використовуючи ті теоретичні здобутки, які мають в цій тематиці зарубіжні і, особливо, вітчизняні науковці, ми актуалізуємо дану проблематику з огляду на сучасні соціально-політичні реалії національного та глобального характеру. Розпочнемо з визначення структури політичної культури особистості трансформаційного суспільства.

Дослідження структурних особливостей феномену політичної культури актуалізується у зв'язку зі змінами пріоритетів та загальносоціальних цілей, які після першого десятиліття незалежності, коли основною темою було становлення національної держави, трансформуються в проблематику конкурентоспроможності України на глобальному політичному просторі, захисту прав людини, свободи слова, справедливого судочинства та адміністрування тощо. Аналіз останніх досліджень і публікацій дає підставу стверджувати, що окремі складові, структурні елементи та чинники формування політичної культури є предметом вивчення таких вітчизняних науковців, як Е. Афонін, В. Бортніков, С. Бульбенюк, Н. Дембицька, О. Донченко, В. Козьма, Л. Компанцева, І. Миклащук, М. Михальченко, О. Радченко, В. Ткаченко, А. Шульгіна та інших.

Традиційні підходи, що плідно використовуються у вітчизняній політологічній думці, структурують феномен політичної культури на такі складові елементи, як політична свідомість, політична поведінка та політична інституалізація. Такі українські дослідники, як Ф. Барановський,

О. Новакова, Н. Пашина, Г. Щедрова, та ін., вважають, що до структури політичної культури входять:

*культура політичної свідомості* (політичні установки, політичні уявлення і переконання, політичні традиції, звичаї, норми).

*культура політичної поведінки* (культура політичної участі, культура політичної діяльності).

*культура функціонування політичних інститутів* [див.: 197, с. 118].

Звісно, такий підхід дає змогу здійснювати плідний структурно-функціональний аналіз феномену політичної культури як системотворчого елементу соціально-політичного управління, адміністрування, державного та громадського функціонування, втіленого в певних інституціональних та поведінкових формах. Однак перед нами стоїть завдання проаналізувати проблему політичної культури особистості, що вимагає більш прискіпливої уваги саме до культурно-феноменологічних виявів політичної сфери. Сучасні вітчизняні політологи підкреслюють, що у структурному відношенні демократичну політичну культуру можна уявити як багат шарове утворення, зовнішній пласт якого є загальносистемним і вбирає в себе цінності, установки, думки, зразки поведінки, а внутрішній пласт – містить у собі досвід етносоціального освоєння буття [152, с. 13]. Враховуючи це, нам вдасться поєднати в структурному аналізі феномену політичної культури світоглядно-ціннісні чинники формування та розвитку особистості із феноменологічними основами соціально-політичного буття нації.

Окрім того, при застосуванні особистісно орієнтованої методики аналізу політичної культури з'являється можливість врахування багатоваріативності чинників її структурного формування, а також системну динаміку її розвитку та зміни. Як слушно зауважує О. Морозова, здатність політичної культури трансформуватися під впливом нових явищ у суспільному житті й трансформувати політичну систему – динамічність – є її визначальною характеристикою. Це дає змогу вести мову про цільовий вплив держави на формування політичної культури в суспільстві. Поліваріантність

політичної культури передбачає наявність у суспільстві не єдиної магістральної, а різноманітних культур (субкультур, контркультур), властивих окремим групам населення [122, с. 4]. Таким чином, дослідження політичної культури особистості трансформаційного суспільства можливе, з нашої точки зору, лише на основі такого теоретико-методологічного принципу, як поліфункціональна зорієнтованість та динамічність.

Існують дослідження, які детальніше структурують політичну культуру суспільства, виділяючи в ній ті фактори, які тим чи іншим чином впливають на взаємодію держави і громадянського суспільства. Такий підхід, з одного боку деталізує поняття політичної культури, але з іншого позбавляє його феноменологічної та особистісно-аксіологічної складової, знову ж таки перетворюючи на функціональний елемент політичної системи. Так, структура політичної культури суспільства, на думку А.Дженусова, складається з наступних елементів:

рівня освіти населення і можливості його отримання, гуманістичної спрямованості політичної соціалізації;

свободи в розповсюдженні та отриманні різноманітної політичної інформації;

ефективності вирішення політичними інститутами, урядом питань задоволення потреб населення;

ідеалів і цілей суспільства, різних соціальних груп, уряду та їх узгодження;

наявності реальної можливості для всіх громадян брати участь в політичному житті, наявності конкуруючих політичних партій з багаторічним досвідом роботи;

засіхань злочинців;

захищеності населення від свавілля влади, наявності легальних можливостей для населення регулярно контролювати і змінювати владу шляхом виборів, якщо остання не реалізує належним чином суспільні інтереси;

дотриманні етики, моралі суб'єктами політики [43].

Показники кожного з цих факторів можна вимірювати за трьохбальною шкалою: низький, середній, високий. Високі показники з окремих елементів не завжди є благом. Так, надмірна свобода може породжувати хаос, дезорганізацію. Високі оцінки по всім показникам свідчать про завершення формування цілісної системи політичної культури суспільства і реалізації з її допомогою відносно стійких позитивних факторів впливу на політичний процес [див.: 43, с.115 – 118]. Як бачимо, така структуризація дозволяє здійснювати плідний аналіз соціального виміру політичної культури, але багато в чому збіднює її особистісно-творчий потенціал.

В нашому ж дослідженні при структурному аналізі політичної культури буде робитися особливий наголос на її особистісній, світоглядно-ціннісній, гуманістичній сутності, від якої вже залежатиме і соціально-політичне структурування даного феномену. Феномен політичної культури досить складний за структурою, чинниками формування та особливостями прояву. Це достатньо консервативна та розмаїта ціннісна система взаємодій та взаємовпливу індивідуальної політичної культури та суспільної. Отже, «маємо діалектичний взаємозв'язок суб'єктивних та об'єктивних факторів. Матеріальний і культурний рівень життя, демографічні, релігійні та географічні особливості й пов'язані з ними політичні традиції, умови та характер трудової діяльності, групові моральні цінності, характерні для певної місцевості, є факторами об'єктивними. Особисті преференції виборця, його політична самоідентифікація, громадянська позиція або індеферентність як прояви розумової та вольової діяльності індивіда є факторами суб'єктивними» [158]. Рівень політичної культури населення зумовлюється одночасно обома цими складовими. Однак обидва фактора не є статичними й незмінними. Вони складаються в процесі політичної соціалізації й за певних умов піддаються «вихованню». Нами буде підкреслено, що таке «виховання» призводить до зростання політичної культури особистості лише на основі неавторитарних, інноваційно-гуманістичних, просвітницьких методів, які

повинні застосовуватися в процесі політичної та громадянської освіти населення трансформаційного суспільства.

Особистісне переконання і розуміння того, що таке громадянські чесноти і поведінка формуються в процесі освітньо-соціалізаційної діяльності та є одним з фундаментів політичної культури особистості, одним з найважливіших її структурних елементів. В демократичних країнах, де громадянське суспільство є системотворчим елементом, громадсько-політичні знання, ідеї і навички є необхідним елементом гармонійної соціалізації людини. Погодимось з Н.Жабінець, яка стверджує, що стабільність політичної системи демократичного суспільства, згуртованість соціально-політичних утворень передбачає розробку та створення стійкої системи пріоритетних політичних цінностей. А це, в свою чергу, передбачає визначення базових цінностей, довкола яких згруппуються інші цінності та ідеї [51, с. 3]. Вміння на теоретичному рівні, свідомо ставитися до ідей та продукувати їх здобувається лише на шляху освітньої діяльності, в процесі отримання систематичних, методологічно грамотних і світоглядно важливих знань і вмінь.

Плідне поле для досліджень структури політичної культури складає велика кількість інтерпретативних досліджень цього феномену у вітчизняній та зарубіжній політології, філософії політики, соціальній філософії тощо. Вітчизняні науковці зауважують, що у дослідженні найбільш сталих елементів політичної культури можуть стати корисними інтерпретативні підходи, які об'єднують різноманітні методи: від узагальнення національної історії до аналізу моделей масової культури [77, с. 27]. Використання евристичної різноманітності таких підходів може стати плідним засобом актуалізації внутрішньо-феноменологічної структури даної категорії з акцентуванням на особистісно формуючі елементи даного явища.

В рамках нашого дослідження політичної культури особистості ми також актуалізуємо дослідження ідейного стрижня політичної культури: національної ідеї, проблем державотворення та розвитку культури. Сучасний

стан осмислення процесу становлення та змісту української національної ідеї знайшов відображення в багатьох публікаціях останніх років, зокрема в працях І. Бичка, В. Бебика, М. Головатого, В. Ребкала, С. Вовканича, В. Горського, Я. Грицака, С. Гелея, Я. Дашкевича, В. Жмиря, М. Жулинського, О. Забужко, В. Іванішина, Ф. Канака, І. Кресіної, А. Карася, Ю. Канигіна, З. Ткачука, В. Кафарського, Ф. Кирилюка, А. Колодій, В. Лісового, В. Лизанчука, С. Макарчука, І. Макаровського, В. Медведчука, В. Мороза, Л. Нагорної, Я. Радевича-Винницького, Ю. Римаренка, М. Розумного, В. Сергійчука, А. Свідзінського, М. Томенка, А. Фартушного, А. Черненка, О. Шморгуна, Л. Шкляра, Ф. Медведя та в численних матеріалах, оприлюднених у періодичних виданнях і наукових збірниках.

Проблеми політичної соціалізації, громадянської активності, політичної участі і професійної партійної/урядової/парламентської діяльності, особливості політичної, а також національної ідентичності особистості, феномен політичного лідерства, розкриті у численних працях вітчизняних і зарубіжних політологів, сьогодні складають суттєве підґрунтя для осмислення специфіки формування й розвитку демократичної політичної культури особистості. Нові напрямки політологічного знання – політичне моделювання, глобалістика, політична комунікація, політична психологія, політична компаративістика, електронна демократія та багато інших – дозволяють по-новому розкрити актуальні для перехідних суспільств завдання виховання й зростання цілісної, критичної, свідомої, активної, патріотичної особистості.

## **1.2 Наукові підходи до розуміння процесу формування демократичної політичної культури особистості**

Нові для України модернізаційні соціальні, економічні, культурні та політичні реалії обумовлюють дискурс політичної культури саме у ключі її особистісного виміру, а також проблематики становлення, формування,

розвитку демократичних політичних прагнень й цивілізаційних здобутків. Діалектичний взаємозв'язок характеру й якості політичного життя суспільства та демократичної політичної культури особистості актуалізує дослідження особливостей останньої, а також відповідних чинників, умов, засобів, які визначають її формування. Нині склалося чимало наукових, нерідко взаємно суперечливих підходів до розуміння такого процесу.

Політична культура, як підкреслювалося вище, є надзвичайно динамічним явищем, чутливо реагуючим на будь-які зміни в рамках національної чи міжнародної політичної реальності, тому важливо пізнати історичні умови формування тієї чи іншої форми трансформаційної політичної культури. На думку сучасних науковців, для розуміння політичної культури окремої країни потрібно знати історичні передумови її формування. Вони знаходяться у спадщині минулого. Кожна епоха, кожне покоління формує свої уявлення про політичні цінності, зразки політичної поведінки та моделі політичних дій [134, с. 166]. Саме історична ретроспектива чинників формування того суперечливого стану, в якому знаходиться наша національна політична свідомість, може бути плідним теоретико-методологічним підходом у вивченні політичної культури особистості нашого сучасного трансформаційного суспільства.

Сучасні дослідники також стверджують, що однією з найважливіших проблем для українського народу, який став на шлях розбудови власної державності, є проблема самосвідомості, інакше кажучи, самоусвідомлення своїх національних особливостей, своєї, як зараз прийнято говорити, ментальності [21, с. 104]. Всі ці проблеми є, з нашої точки зору, центральним ядром структури політичної культури. «Тільки з подоланням зневіри й байдужості, з розвитком високої національної свідомості, утвердженням в українському суспільстві почуття особистої і національної гідності народ України зможе подолати труднощі і посісти те місце в міжнародній спільноті, на яке він заслуговує» [126, с. 25]. У зв'язку з цим, ми будемо розглядати проблему національної ідеї та державотворення, а також

особистісної політико-культурної ідентичності в якості одного з ключових змістовних наповнень нашого дослідження.

Зазвичай національній ідеї відводять функцію об'єднання та консолідації суспільства. Однак національна ідея виконує ще цілий ряд функцій, до яких можна віднести: етнотворення, інтеграції, ідентифікації, аксіологічну, державотворення, футурологічну [див.: 27, с. 197]. Ми ж зазначимо, що однією з найважливіших функцій національної ідеї є ще й особистісно формуюча, адже особистість є одним з ключових суб'єктів процесу національного будівництва. У сучасній політичній філософії процес становлення української національної політичної свідомості визначають як набуття суспільними суб'єктами українських національно-етнічних якостей та рис, які відображають корінні інтереси українського етносу в створенні своєї власної національної державності [179, с. 277]. Цей аспект політичної культури буде розглядатися нами на основі методологічного принципу поєднання національних інтересів з вимогами сучасної глобалізованої реальності.

Важливим є те, що національна ідея є своєрідним концентрованим проявом національної духовності, феноменологічної сутності національної історії, при цьому вона також несе потенціал втілення ідеалі та образів нації в конкретні інституціональні та поведінкові форми в процесі державотворення та соціальної трансформації. Як стверджує Ж. Деркач, на етапі формування державних органів влади і створення законодавчої системи політична культура забезпечує послідовність правової діяльності, прагнення до соціальної рівності, збереження національних особливостей. В організації політичного життя рівень культури відображається в зовнішній політиці держави, в її відносинах з державами різного рівня соціально-економічного розвитку, в результативності дій політичного лідера, політичній свідомості громадян, наповненні духовної сфери життя в державі національною ідеєю і національними традиціями [42, с. 13]. Враховуючи вищенаведене, можемо говорити про те, що національна ідея та ідея державотворення, що на ній

ґрунтуються, є ідейним стрижнем політичної культури України на етапі суспільно-політичної трансформації.

Розглядаючи теоретичні проблеми, пов'язані з категорією національної ідеї, ми будемо спиратися на метод суб'єкт-суб'єктного структурування, аналізуючи те, яким чином особистість як суб'єкт національно-культурної ідентичності здатна взаємодіяти з іншими політичними суб'єктами трансформаційного суспільства. Погодимося з позицією Ф. Медвідя, про те що аналіз категорії «національна ідея» ми розглядаємо з позиції політичної суб'єктності української нації: українська нація постає творцем власної держави, котра використовується нею як інструмент реалізації внутрішньої і зовнішньої політики, що базується на національних інтересах та виходить з них. Вихідними засадами при цьому є чітке розуміння того, що являє собою сучасна українська нація у вузькому значенні слова – як етнічно однорідна спільнота громадян української національності, що проживають в Україні, та в широкому значенні – як відкрита поліетнічна спільнота, що історично склалася на території України і яка усвідомлює себе українським народом. Отже, йдеться про політичну націю [114, с. 36]. Саме взаємозв'язок таких суб'єктів політичної культурності, як нація та особистість буде одним з центральних теоретико-методичних принципів нашого дослідження. Сучасним науковцям йдеться про створення на основі продемократичного ядра етнонаціонального зв'язку людей (життя, мови, культури), державно-громадської спільноти сучасного типу – політичної нації [100, с. 532]. Саме в такому вигляді, на нашу думку, може бути реалізована демократична політична культура в усій своїй змістовно-аксіологічній повноті та різноманітті.

Існує також нагальна необхідність структурно-функціонального аналізу самого феномену національної ідеї, що повинне стати плідним теоретичним доповненням до методології дослідження політичної культури особистості трансформаційного суспільства. Фахівець відповідного напрямку наукового знання у сучасній вітчизняній політології О.Рудакевич відмічає, що

основними об'єктами функціонального впливу національної політичної культури є політична система, національна культура, національна спільнота в цілому та її члени. Завдяки структурно-функціональному аналізу національна політична культура постає як складна система функціональних елементів з характерними зв'язками між ними та об'єктами зовнішнього середовища, що розкривають її соціальне призначення, місце і роль у політичному житті національного соціуму [164, с. 120]. Таким чином, аналіз структурних елементів національної ідеї, конкретизує певним чином наше дослідження структури політичної культури особистості.

Безумовним є і те, що національна ідея як ідейний стрижень політичної культури, є втіленням духовно-вольових прагнень як народу в цілому, так і особистості. Пошук сфер та форм реалізації національної ідеї має відбуватися в умовах зміцнення національного середовища, актуалізації духовно-культурного розвитку нації, сприяння процесові національного розвитку, стимулювання державотворення, надання йому українського колориту [136, с. 109]. Такі завдання можна виконувати лише на основі формування міцного особистісного фундаменту національної політичної культури, що особливо актуалізується в суспільствах перехідного, трансформаційного типу.

Таким чином, одним з ключових понять, через яке можливо детальніше аналізувати феномен формування політичної культури особистості трансформаційного періоду, є «політична нація». Від її формування залежить закінчення, або перехід на новий етап суспільної трансформації. Наприклад, С. Жижко визначає такі основні особливості нації як політико-історичної одиниці: «Національна свідомість, гідність, честь, обов'язок, пам'ять, історичні переживання, патріотизм, традиціоналізм, консерватизм» [54, с. 204 – 240]. Всі ці духовні цінності являються своєрідними прив'язками, які поєднують особистісні переживання і прагнення особистості з загальногромадськими, соціально-політичними інтересами і цілями народу і нації. Завдяки ним людина реалізується як особистість, як елемент певної

духовно-соціальної цілісності, яка в свою чергу має своє політичне втілення, яке саме базується на певному духовному фундаменті, що породжений тривалим історичним розвитком соціокультурного простору нації, а також цілями і пріоритетами подальшого національного будівництва.

Розглянувши основні структурні елементи та характеристики політичної культури та основні методи їх дослідження, а також центральне місце серед цих елементів феномену національної ідеї, вважаємо за доцільне детально дослідити основні функції політичної культури. Функціональний аналіз політичної культури в українській політологічній думці представлений великою кількістю класифікаційних досліджень. Наприклад, відомий український дослідник В.М. Бебик виокремлює такі основні функції політичної культури: ідентифікації, яка полягає в тлумаченні потреб людини з огляду на її групову приналежність та участь в обстоюванні інтересів цієї спільноти; орієнтації, що характеризує прагнення людини до змістовного відображення політичних подій і явищ при реалізації прав і свобод у конкретній системі; адаптації, яка допомагає людині пристосовуватися до умов політичного середовища; соціалізації, що сприяє засвоєнню норм-регуляторів суспільно-політичного життя; інтеграції (дезінтеграції), яка забезпечує можливість співіснування різних груп у межах політичної системи; комунікації, що створює інформаційні умови для взаємодії всіх суб'єктів та об'єктів політики [див.: 15, с. 237].

Таку класифікацію дійсно можна плідно використовувати, здійснюючи первинний аналіз здатності політичної культури впливати на поведінково-інституційні та індивідуально-суб'єктні характеристики даного феномену. Однак для глибшого аналізу політичної культури особистості трансформаційного суспільства нам знадобиться більш деталізована акцентуація на проблеми особистісної політично-духовної самоідентифікації людини.

В цьому аспекті можна звернутися до роботи української дослідниці О. Проскуріної, яка виділяє та деталізує шість основних функцій політичної

культури, притаманної суб'єктам трансформаційного суспільства. По-перше, головна риса політичної культури – є здатність і можливість політичної культури демократичного типу широко залучати класи, соціальні верстви, групи, окремих індивідів до здійснення політичної влади. По-друге, політична культура сприяє формуванню політичної свідомості, виробленню навичок практичної участі в політичному житті, умілого, грамотного й компетентного аналізу політичних і соціальних процесів, які відбуваються в суспільстві. По-третє, політична культура забезпечує компетентний вплив громадян на політичний процес, індивідуально й через людські асоціації, політичні й громадянські. Від рівня і стану політичної культури залежить, як сприйме населення країни певні політичні й соціальні рішення державних органів, погодиться воно з цими рішеннями добровільно чи примусово, сприйме їх активно чи пасивно. По-четверте, політична культура є опорою існуючої політичної системи. Вона об'єднує народи, громадян країни на спільній політичній основі. По-п'яте, політична культура озброює людей знаннями, необхідними для ефективної діяльності в галузі політики, формування кожною людиною власного компетентного погляду з питань політики й політичного життя. Особливого значення тут набуває знання політичних і правових норм, законів країни, політичних принципів, засобів політичного управління суспільством, структури і функцій політичної системи тощо. По-шосте, політична культура виступає важливим чинником формування у громадян країни глибокої зацікавленості участю в політичному житті, усвідомленого ставлення до політичного устрою, розвитку на цій основі політичних інтересів і потреб, без яких участь у виборах президента, парламентів, проведенні референдумів тощо перетворюється на формальність для більшості населення [див.: 156, с. 8 – 9].

Така класифікація функцій політичної культури, з нашої точки зору, є плідною для аналізу взаємозалежності суспільно-об'єктивних та особистісно-суб'єктивних факторів політичного життя країни. Окрім того, важливим фактором тут є поєднання функціональних характеристик політичної

культури особистості з інституціональними можливостями саморозвитку суспільства, що знаходиться на трансформаційному етапі розвитку.

Однією з центральних функцій політичної культури, що складається в тому чи іншому успільстві, є представлення ціннісних пріоритетів окремої спільноти на міжнародній арені, що особливо актуалізується на етапі глобалізаційних змін. «Завдяки притаманним національній політичній культурі функціям ідентифікації, орієнтації, адаптації, соціалізації, інтеграції, комунікації і презентації вона також є основою для представлення країни в світі, оскільки її особливості визначають характер самоідентифікації соціуму та, залежно від неї, конфігуратор її носія – інтегрований образ чи бренд – і, відповідно, спосіб його просування всередині країни і за кордоном», – відмічає Ю. Щегельська [196, с. 8]. Така функція політичної культури надзвичайно важлива, з нашої точки зору, в сучасному взаємопов'язаному глобалізованому світі, адже місце держави, нації, народу на міжнародній арені багато в чому визначають і внутрішні особливості суспільного розвитку.

Ще однією функцією, яку виконує політична культура в процесі власної демократизації в трансформаційному суспільстві, є створення ідейного, принципового та ціннісного підґрунтя для утворення міцного та ефективного громадянського суспільства, без чого не можна собі уявити сучасної демократично-правової держави. Слушним є зауваження В. Мельника про те, що процеси формування демократичної політичної культури і зрілого громадянського суспільства мають йти паралельно, взаємно доповнюючи один одного. Орієнтирами мають постати: визнання прав людини найвищою цінністю, формування основ соціальної, правової державності й громадянського суспільства; утвердження гуманістичної ролі права, значення легітимності та демократичності, моральності та справедливості, гласності, поєднання інтересів особи й держави, відповідності високим міжнародним європейським стандартам; підвищення ефективності державного управління, раціоналізація системи бюрократії;

удосконалення правової системи через конституційні та інші правові норми; правове забезпечення демократизації суспільного життя, здійснюваних реформ, стабільності й правопорядку в країні; адекватне усвідомлення призначення і можливостей права відповідно до необхідності здійснення правової політики перехідного періоду; пошуки мирних, правових шляхів розв'язання різноманітних проблем і конфліктів суспільного розвитку [115, с. 8]. Підсумовуючи вище наведене, зазначимо принципову поліфункціональність політичної культури, яка полягає в тому, що даний феномен впливає не лише на політичну сферу суспільства, але й на інші духовні і матеріальні явища соціального функціонування, що ще більше актуалізує його дослідження сьогодні, коли Україна переживає достатньо бурхливий етап суспільної трансформації.

Важливо в процесі теоретичного дослідження процесу формування демократичної політичної культури особистості визначати основні завдання і функції цього феномену, а також виробити конкретні механізми, що дозволили б здійснити вирішення таких завдань в умовах трансформаційних соціально-політичних реалій.

Аналіз нинішнього стану політичної культури українського суспільства дозволяє виокремити ряд найважливіших завдань: формування демократичної політичної свідомості громадян, набуття ними досвіду та навичок активної політичної поведінки, подолання існуючої фрагментарності історичної пам'яті і становлення на цій основі громадянської політичної культури. Названі завдання мають вирішуватись конкретними шляхами загальної політичної соціалізації, політичного виховання та політичної освіти громадян, і повинні передбачати розуміння й творче засвоєння цінностей та норм демократії; визнання всіма громадянами цивілізованих форм прояву активності та вияву політичного протесту; виховання терпимості, лояльності, політичної толерантності, готовності до компромісів, партнерства [115, с. 13–14].

Налагодження у суспільстві громадянсько-просвітницького руху, комунікативної взаємодії різних суб'єктів політичного і громадянського процесу можливо лише за умов втілення функціональних завдань демократичної політичної культури, до якої прагне особистість, що здатна активно соціалізуватись та привносити суспільний позитив в процес трансформації соціально-політичної та громадської сфери.

Зрештою, чи не найважливішою функціональною здатністю політичної культури, яка є надзвичайно актуальною саме в рамках нашого дослідження і сутнісно-формуючою в трансформаційний період становлення громадянського суспільства, є культуротворча функція формування особистості. Л. Півнева вважає, що категорія політичної культури стоїть осібно в нематеріальній культурі. Вона є об'єктом уваги переважно політологів і соціологів. Її визначення так чи інакше спрямоване на вивчення контексту політики, змісту політичного життя. Однак політична культура – один з видів культури, а тому володіє її загальнозначущими ознаками [143, с. 74]. Особистість здатна духовно формуватися лише в умовах культури, а політична культура визначає її духовно-вольові здатності в громадянській і соціально-політичній сфері, в сфері політичного вибору і творчості, в сфері громадського будівництва та здатності доносити свої вимоги і громадянську позицію до влади різних рівнів та владно-силових структур.

З'ясувавши основні теоретико-методологічні засади дослідження структурно-функціональних характеристик політичної культури особистості трансформаційного періоду, звернемося до проблеми вивчення чинників, під впливом яких відбувається трансформація політичної культури у сучасній науковій літературі. Розглянемо основні виклики та відповіді, що постають перед українським суспільством з точки зору втілення ідейного та соціального потенціалу демократичної політичної культури.

З набуттям незалежності і зміною політичної системи настав час змінювати рівень політичної культури і політичної свідомості громадян України, оскільки демократична держава відповідно вимагає демократичного

типу політичної культури [195, с. 286]. Однак досягнення високого рівня демократичної політичної культури суспільства і особистості є складним і довготривалим процесом, протягом якого виробляються основні феноменологічні підґрунтя та реальні поведінкові форми соціально-політичної активності.

Формування і трансформація політичної культури відбувається в рамках складних процесів суспільно-політичного життя. На думку С. Кострюкава, політична культура є історично та соціально зумовленим продуктом життєдіяльності людей, їх політичної творчості, що відображає процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами й індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності та діяльнісних здатностей як суб'єктів політичного життя [95, с. 136 – 137].

У зв'язку з цим, особливо актуалізується дослідження чинників, перешкод та механізмів інтенсифікації підняття рівня демократично-гуманістичної політичної культури особистості трансформаційного періоду із врахуванням конкретних історичних, соціально-політичних і економічних, глобально-світових тенденцій розвитку. В.Ясинська у зв'язку з цим зазначає, що трансформація політичної культури, як складова загального процесу трансформації, відбувається за декількома напрямками і включає в себе трансформацію політичної свідомості і поведінки мас та трансформацію культури діяльності політичних інститутів [200, с. 11]. Вивчення цих напрямків через призму особистісної політичної культури громадянина актуалізується в епоху соціально-політичних та економічних трансформацій, тому що саме громадянська свідомість є тим феноменологічним фундаментом, на основі якого можна вибудовувати свідому взаємодію між громадянським суспільством та державними інститутами, що є ключовою умовою демократичного перебігу суспільної трансформації.

Політична культура особистості впливає на політичну систему, політичний процес, на політичну участь, на весь хід перетворень

українського суспільства й держави, але одночасно з цим вона сама трансформується під впливом реформ, набуваючи нового змісту і якості. Науковці стверджують, що трансформація політичної культури відбувається під впливом безлічі факторів. Доцільно їх поділити на інституціональні та неінституціональні. До числа інституціональних належать ті з них, які безпосередньо обумовлені діяльністю інститутів держави і громадянського суспільства. Неінституціональні – це ті з них, які виникають і діють незалежно від інституціональних факторів, не обумовлені спрямованими діями інститутів держави і громадянського суспільства, у низці випадків є «побічними» результатами інституціонального впливу [154, с. 177]. Така класифікація чинників, під впливом яких відбувається трансформація політичної культури особистості перехідного суспільства дозволяє, з нашої точки зору, детальніше підійти до проблеми вироблення методик інституціонального та громадсько-організаційного сприяння розвитку демократично-гуманістичної свідомості індивіда, а також запобігання багатьом негативним впливам з боку політичної реальності на формування громадянської позиції особистості.

Необхідно визнати, що сьогодні існує безліч факторів, які сприяють фрагментації, хаотизації, стихійності та нераціональності політичної поведінки і свідомості населення нашої країни, що пов'язано саме з трансформаційними процесами, повільним переходом від командно-адміністративних форм управління, інформаційною перенасиченістю політичного спрямування, відсутністю міцних ідеологічних імператив демократичного типу тощо.

Зміни, які відбуваються в свідомості українського суспільства, сприяють появі нових форм політичної поведінки. Особливостями політичної участі в сучасній Україні є спонтанно-стихійний, майже не регульований характер дій; суперечливі механізми політичного впливу і протиріччя інтересів великих і малих соціальних груп. Становлення правових форм політичної участі в Україні ускладнюється відсутністю стійких традицій

політичного плюралізму, який, поки що, більшою мірою, виступає як плюралізм заперечення чужих поглядів і позицій замість утвердження своїх власних. Це вносить до політичного процесу агресивні форми політичної участі, ворожнечу. У суспільній свідомості стикаються ідеї волонтаризму, тоталітаризму, авторитаризму й демократизму. Узгодити ці процеси, надати певний напрямок політичній участі за таких умов дуже важко [200, с. 11].

Всі ці фактори викликають нагальну необхідність теоретико-методологічного впорядкування здобутків соціально-гуманітарної науки з метою вироблення конкретних заходів подолання хаотичності та стихійності політичної свідомості і поведінки українських громадян, що можна здійснювати лише шляхом підвищення рівня демократично-гуманістичної політичної культури особистості. О. Кіндратець підкреслює, що особливостями політичної культури українського народу є фрагментарність культури, політична пасивність, патерналізм тощо. Це ознаки недемократичної політичної культури [73, с. 209]. А отже, актуальність нашого дослідження підвищується тим, що воно має і практичне спрямування, адже ставить собі за мету сформулювати відповіді на ті виклики, які постають перед сучасним українцем, який, не будучи підготовленим і не маючи достатнього рівня демократичної громадянської свідомості, опиняється в ситуації ціннісно-поведінкової розгубленості, що в свою чергу сприяє або неадекватним формам поведінкової політично-учасницької реакції, або ж абсентеїстським настроям.

Значним викликом перед процесом формування демократичної культури особистості трансформаційного суспільства є масово-інформаційний вплив на індивіда, який зазвичай призводить до ситуативності розуміння політичного життя та участі в ньому, що також сприяє хаотизації та стихійності феноменологічного поля української політичної сфери. «Політична культура є сукупністю соціокультурних стереотипів сприйняття, оцінки і ставлення до політики як специфічного виду діяльності, відносин, що виникають у процесі її здійснення, та

інститутів, при яких людина, котра виносить ці судження, оцінки, не є суб'єктом політичної діяльності за виключенням участі у виборах чи референдумі (за умов демократичного політичного режиму), тобто коли вона ситуативно перетворюється на учасника політичного процесу», - пише І. Андронova [3, с. 17]. Політична культура особистості, до якої необхідно прагнути в ідеалі, є активницькою, впорядкованою, громадсько-систематичною, що можна досягти лише за умов протидії хаосу масово-інформаційних імпульсів і повідомлень системною і безперервною просвітницькою діяльністю, що прищеплювала б людині трансформаційного етапу розвитку суспільства цінності демократії, громадянськості, відповідальності, власної суб'єктивно-громадської значущості тощо.

Окрім того, негативному розвитку політичної культури особистості в українському суспільстві сприяють високий рівень політичної конфліктності, який нарощується політичними силами з метою «підігрівання» електорату, що призводить не до раціоналізації, а до маргіналізації та нездатності до консенсусної поведінки громадян нашої держави. Сучасні дослідники зауважують, що у нормальному стані суспільства ми маємо справу з консенсусною політичною культурою, коли наявний високий рівень злагоди і більшість членів суспільства позитивно ставиться до його політичних інститутів. Такий тип політичної культури базується на центристських ідеологічних орієнтаціях. В умовах поляризованої політичної культури значна частина суспільства поділена у сприйнятті політичних норм і ідеалів. В цьому випадку ідеологічні орієнтації переміщуються від центру до краю, набуваючи виразної правої чи лівої спрямованості [200, с. 12].

Враховуючи вищенаведені фактори, що сприяють негативним тенденціям у встановленні нової політичної культури українця як члена трансформаційного суспільства, існує велика небезпека того, що негативні чинники ще тривалий час будуть визначати політичну культуру населення України. Можна виділити такі негативні риси політичної культури України:

фрагментарний, еkleктичний характер;

відсутність чіткої спрямованості політичного розвитку;  
суперечливість політичної ідеології;  
різновекторність ідеологій державного будівництва;  
зростання соціального песимізму;  
відсутність чітких пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики;  
наявність синдрому дива, який послаблює політичну волю;  
високий ступінь політичної конфліктності [див.: 32, с. 164 – 167].

Така кількість негативних явищ, які є складовими суспільної свідомості сучасного українства, свідчить як про надскладне минуле, так і про те, що сучасні політичні і соціально-економічні тенденції, як внутрішньодержавні, так і глобальні мало сприяють утворенню національної єдності, а також громадянського суспільства на її основі.

Саме сьогодні перед нашим суспільством стоїть головний виклик – який шлях оберуть основні суб'єкти соціально-політичного функціонування щодо формування цінностей, орієнтирів та ідеалів, які визнають пріоритетними для людини трансформаційного суспільства в сфері її політичної свідомості і поведінки. Не можна не погодитися з думкою М. Остапенко про те, що процес політичної трансформації відбувається в трьох сферах: політичній системі, політичній культурі та політичній поведінці особистості. У сфері політичної культури трансформаційні процеси призводять до активізації процесу соціалізації індивіда, селекції політичних цінностей, вдосконалення політичних норм, формування принципово нової, орієнтованої на раціональні зміни політичної еліти [133, с. 69]. Актуальність нашого дослідження полягає саме в тому, що тільки теоретично обґрунтоване вироблення принципів демократичної соціалізації особистості здатне вести до підвищення рівня її демократично-гуманістичних культурно-політичних орієнтацій, цінностей та прагнень, що, зрештою, є необхідною умовою становлення на основі демократичної суспільної трансформації правової державності та громадянського суспільства.

Важливим напрямком подолання негативних чинників впливу на політичну культуру особистості трансформаційного суспільства є комунікативне наближення таких інститутів, як держава та громадянське суспільство. Складністю в цьому процесі є те, що ефективне громадянське суспільство створюється на основі високого рівня демократичної політичної культури. Тобто для трансформаційних суспільств існує певне замкнуте коло, що теж актуалізує наше дослідження теоретико-методологічних засад вивчення політичної культури особистості трансформаційного суспільства.

Наведемо міркування з цього приводу М. Конончук про те, що у перехідних державах, до яких відноситься й Україна, особливого значення для успіху демократизаційних процесів набуває необхідність максимального наближення держави до людей, можливість якого забезпечується через підвищення довіри населення до діяльності держави. Підвищення ступеня довіри досягається шляхом інформованості населення щодо підготовки і здійснення соціальних програм, розширення участі населення за посередництвом взаємних консультацій державних інститутів та структурних підрозділів громадянського суспільства. Необхідний повноцінний громадський контроль та участь громадськості у роботі державних органів, установ і підприємств. Важливим напрямом підвищення політичної культури, утвердження демократії є подолання правового нігілізму в суспільстві, формування справедливого і доступного суду [85, с. 9]. Все це знову ж таки можливе лише за умови високої політичної волі основних суб'єктів соціально-політичного процесу, а також високого рівня політичної культури населення, чому не сприяють об'єктивні реалії політичного життя українського суспільства.

Дослідники також вважають, що відносно повільне становлення демократичної політичної культури на інституціональному рівні пов'язане з незмінністю політичної еліти. Небажання і неспроможність її представників включатися у механізм взаємодії, налаштованість на конфліктні форми обстоювання власних політичних інтересів, а не досягнення політичного

компромісу, роблять процес переходу до демократичного політичного режиму й, відповідно, демократичної політичної культури суперечливим і непослідовним [104, 573]. У зв'язку з цим, нові виклики процесу формування демократичної політичної культури особистості в українському суспільстві вимагають нового теоретичного аналізу механізмів, засобів та можливостей їх подолання.

Важливим є також вироблення національною спільнотою тактики і стратегії відповідей на виклики, що виникають із врахуванням глобальних світових соціально-політичних та фінансово-економічних тенденцій. Як підкреслює М. Дмитренко, надзвичайно актуальним є дослідження сучасних світових трансформаційних процесів. Глобалізація, інформаційна революція, інтеграційні тенденції в Європі і в світі, боротьба з тероризмом, міграційні процеси тощо засвідчують, що практично кожна з держав змінює параметри своєї загальної і політичної життєдіяльності. Стабільність локального соціуму стала величиною достатньо умовною. Дослідження політичної культури глобалізованого суспільства стало завданням гострим, актуальним і практично значущим. Останнє потребує нового типу політичної культури, нових норм і технологій, формування яких є однаково важливим завданням для всіх країн, які вступають у відповідні взаємовідносини [46, с. 10]. Таким чином, політична культура особистості трансформаційного періоду перебуває під постійним інформаційним впливом глобального середовища, що також є значним викликом світоглядно-ціннісного характеру, який впливає на політичну свідомість і погляди суб'єкта національного державотворення та культуротворчості.

Підкреслимо, що в нашому дослідженні одним з основних методів розвитку демократичної політичної культури особистості є культуротворча активність самої особистості, адже вона є первинним суб'єктом соціально-політичного процесу, усвідомлення чого є надзвичайно важливим в епоху трансформаційних перетворень. Вітчизняні вчені також зазначають, що демократія починається не з урядів, а з самих людей. Здійснюючи суспільну

модернізацію, поряд з реформуванням державного адміністративного апарату, оновленням законодавства потрібно домагатися змін у політичній свідомості людей, вкорінення в ній відповідного демократичному суспільству смислу свободи, права та відповідальності, поширення конституційної освіченості, культури і цивілізованого домагання задоволення законних інтересів [53, с. 63]. Таких результатів можливо досягти, з нашої точки зору лише за умов систематично-організаційної та змістовно-ціннісної політико-освітньої та просвітницької діяльності.

Політична освіта, - стверджує С. Рябов, - є важливою суспільною справою, від успішності якої залежить стабільність політичної системи, доцільність рішень, що ухвалюються, ефективність громадських програм і урядового керівництва. Адже демократія – це не просто «правління народу», а компетентна, зацікавлена і відповідальна участь людей і громад в ухваленні суспільних рішень та розв'язанні суспільних проблем [146, с. 10]. Тому одним з основних чинників подолання негативних тенденцій у формуванні політичної культури особистості трансформаційного суспільства є підвищення рівня політичної освіченості та громадянської свідомості населення нашої держави, особливо молодого покоління.

Саме політична освіта і просвітництво, на нашу думку, кваліфіковано організована та ідейно насичена, здатна прищепити людині, що опинилася в трансформаційному суспільстві усвідомлення та цінність демократичного стилю життя та врядування. Політична освіта є джерелом формування політичної свідомості – політичних знань, переконань, поглядів, оцінок, установок та ідеалів. Виділення структурних компонентів політичної культури, на думку А. Карнаух, дає можливість з'ясувати основні напрями її формування, серед яких: набуття політичних знань, поглядів та під впливом певних ціннісних орієнтацій трансформація їх в переконання; формування політичної свідомості, в основі якої – певні політичні традиції, історична пам'ять народу; залучення громадян до суспільно-політичного життя шляхом

закріплення як традиційних, так і загальноновизнаних, цивілізованих норм політичної поведінки [68, с. 8].

Таким чином, ми можемо виділити основні аспекти політичної культури, що формуються на основі політичної освіти демократичного характеру, а саме: когнітивний, переконливий та поведінковий. Когнітивний аспект включає в себе загальні знання про владу, політику та її природу, знання про устрій держави, форми і способи участі громадян в управлінні суспільством та вирішенні політичних питань, знання прав і обов'язків громадян, а також соціально-політичні і ідеологічні погляди. Переконливий аспект політичної культури складається з політичних переконань, політичних почуттів, політико-ціннісних установок. Поведінковий аспект означає залученість до політичної практики, наявність умінь і навичок політичної позиції, активності і дії [див.: 44, с. 102 – 103]. Звідси ми можемо зробити висновок про глибинний взаємозв'язок між структурою, функціями та внутрішньою сутністю феномену політичної культури та політичною і громадянською освітою і просвітництвом як основними засобами розвитку в трансформаційному суспільстві політичної культури особистості демократично-гуманістичного характеру.

Як бачимо, політична культура особистості трансформаційного суспільства є складним та багатовимірним феноменом з багаторівневою структурою та безліччю соціально-політичних та культурно-духовних функцій. Погодимось з М. Дмитренком про те, що політична культура особистості є складним динамічним багаторівневим феноменом, який формується під впливом економічних, суспільно-політичних, духовних процесів у суспільстві та участі особи в політико-комунікативних процесах. Саме включеність у політико-інформаційне поле особистості наповнює її осмисленим політичним знанням, мотивує до політичної дії. В сучасних умовах, коли досить активно відбуваються процеси глобалізації та інтернаціоналізації, політична культура особи все більше насичується загальнолюдськими цінностями: принципами демократії з домінуванням

загальних пріоритетів над груповими, гуманізмом, толерантністю, терпимістю, усвідомленням поваги до прав, поглядів, свобод громадян, законослухняності тощо [46, с. 13 – 14].

Проаналізувавши поняття політичної культури особистості у світлі сучасних зарубіжних та вітчизняних політологічних дискусій, з'ясувавши структурні рівні політичної культури, визначивши національну ідею як сутнісне ядро політичної культури особистості, дослідивши основні функції політичної культури, а також розглянувши чинники, під впливом яких відбувається трансформація політичної культури, негативні впливи сучасної української соціально-політичної дійсності та засоби їх подолання, можемо зробити низку взаємопов'язаних висновків щодо теоретико-методологічних засад дослідження політичної культури особистості трансформаційного суспільства.

Опрацьований матеріал дозволяє встановити особливості розвитку сучасного наукового знання про політико-культурні основи трансформаційного суспільства, особистісний вимір політичного буття в умовах перехідної динаміки. Загальнотеоретичні питання щодо поняття, структури, різновидів політичної культури особистості в умовах трансформаційного періоду, актуалізують до перегляду традиційних та новітніх підходів у розумінні цього феномену.

Варіативність та багатовимірність поняття політичної культури особистості у світлі сучасних політологічних дискусій обумовлює саме гуманістичну перспективу суспільного розвитку, а також відповідну парадигмальну основу сучасного політичного знання. Сучасні соціо-гуманітарії все частіше звертаються до проблематики особистісного виміру політики, ціннісно-культурного наповнення політико-владних відносин.

Проаналізувавши основні підходи, що представлені у вітчизняній політологічній думці щодо структурування політичної культури, підкреслено, що здебільшого феномен політичної культури структурують з функціональною метою, для того, щоб класифікувати можливості політичної поведінки та її інституціонального втілення. Вважаємо за необхідне введення у структуру політичної культури особистісно формуючих та індивідуально

страфікуючих факторів для того, щоб ця категорія набула більш гуманістичного забарвлення і стосувалася саме особистісного поля політичних поглядів, переконань і цінностей.

Вагому нішу у сучасних наукових дослідженнях відведено аналізу впливу національно-ідентифікаційних факторів, глибинних культурних змістів, образів та ідеалів на формування свідомої особистості. Глибинні творчі енергії національного характеру сприяють самовизначенню особистості, формуванню демократично-гуманістичної політичної культури. З теоретико-методологічної точки зору структурний аналіз національної ідеї як феноменологічного стрижня політичної культури є корисним засобом дослідження самого феномену політичної культури особистості трансформаційного суспільства.

Представлення різних точок зору щодо функціональних завдань політичної культури в межах трансформаційного суспільства, поданих у вітчизняній політологічній та соціально-філософській думці, дозволяє виокремити ключові теоретико-методологічні засади вивчення проблематики формування політичної культури особистості демократичного типу. Серед важливих функціональних можливостей політичної культури, насамперед, ствердження в процесі суспільної трансформації демократичних, гуманістичних, громадянських цінностей, на основі яких відбувається формування цивілізованого діалогу в різних суспільних сферах, зокрема між державою і громадянським суспільством. Соціально-системні функції політичної культури суттєво доповнюються духовно-вольовими чинниками, необхідними для формування особистості демократично-гуманістичного типу.

### **Висновки до першого розділу**

У розділі ми розглянули загальнотеоретичні питання щодо поняття, структури, різновидів політичної культури особистості в умовах трансформаційного періоду.

Здійснений аналіз дефініції «політична культура» у сучасних політологічних дослідженнях, дозволив також окреслити коло пов'язаних, близьких за змістом та визначальних для процесу формування політичної культури понять «культурна самоідентифікація особистості», «електоральна культура», «правова культура», «національна ідея», «культура політичної діяльності», «культура політичної участі», «політична свідомість» та ін. Підкреслюється, що гуманістична перспектива суспільного розвитку, а також відповідна парадигмальна основа сучасного політичного знання зобов'язують соціо-гуманітаріїв дедалі частіше звертатися до проблематики особистісного виміру політики, ціннісно-культурного наповнення політико-владних відносин.

З'ясовано, що як зарубіжна, так і вітчизняна політична наука має суттєві теоретичні та прикладні здобутки в галузі дослідження сутнісних, структурних, функціональних особливостей феномену політичної культури. Вчення про політичну культуру суспільства, загалом, та особистості, зокрема, стали невід'ємною частиною сучасною політичної науки, політичної і громадянської освіти, а також новітнього соціально-гуманітарної світогляду в цілому.

Визначальні концептуальні орієнтири такого вчення закладені переважно американськими дослідниками (Г. Алмондом, С. Вербою, Д. Истоном, Л. Паєм, Р. Такером, Р. Фейгеном та ін.). У роботах західних науковців (Р. Бауер, С. Вайт, Є. Вятр, С. Ліпсет, Р. Лейн, Дж. Нейсбіт, Р. Інглехарт, Дж. Рітцер, Дж. Ролз, А. Тойнбі, Ю. Хабермас та ін.) окреслені предметні обрії дослідження, подані основні методологічні засади вивчення проблематики, розкрито змістовне навантаження поняття «політична культура», соціальне значення, функції цього феномену, умови й фактори його розвитку.

Простежити еволюцію поняття політичної культури в умовах переходу до демократії дозволяють фундаментальні праці вітчизняних науковців, серед яких В. Андрущенко, В. Бабкін, О. Бабкіна, В. Бех, Є. Бистрицький,

І. Бідзюра, І. Варзар, К. Ващенко, Є. Головаха, М. Головатий, В. Горбатенко, М. Дмитренко, Г. Зеленько, А. Колодій, Н. Латигіна, М. Логунова, М. Михальченко, Л. Нагорна, О. Новакова, В. Ребкало, С. Рябов, Ф. Рудич, П. Шляхтун та багато інших дослідників. У сучасних політичних дослідженнях концепт «політична культура» розглядається крізь призму базових духовно-ціннісних основ політики (Т. Андрущенко, О. Антонюк, Г. Ілляшов, В. Корнієнко, М. Остапенко, В. Савельєв, Ю. Шайгородський та багато ін.), її системно-інституційних вимірів (В. Кампо, І. Климкова, В. Козьма, , І. Кресіна, Т. Панченко, А. Пахарєв, С. Телешун, Т. Ткаченко, О. Фісун, В. Якушик та ін.), з огляду на новітні глобальні виклики інформаційного суспільства (В. Бебик, С. Джердж, О. Дубас, О. Картунов, М. Шульга та ін.), з перспективи розвитку молодіжної субкультури та політичної участі (В. Бортніков, І. Горбатенко, А. Мороз та ін.) тощо.

Фундаментальною теоретико-методологічною основою дослідження політичної культури є визнання цього феномену як динамічного, багатоаспектного, гетерогенного, поліфункціонального явища, що допомагає глибше осмислити актуальні проблеми політичних трансформацій, демократичних впроваджень, цивілізаційно-ціннісних конфліктів тощо.

Ґрунтовними є й сучасні методологічні основи, за допомогою яких реалізуються дослідження політичної культури особистості у контексті розвитку перехідного суспільства.

Будучи універсальним, інклюзивним теоретико-методологічним засобом пізнання складних соціально-політичних явищ і процесів, сьогодні концепт «політичної культури» потребує оновлення та конкретизації. Необхідним є виокремлення у структурі політичної культури особистісно формуючих та індивідуально стратифікуючих факторів. Відтак категорія набуває переважно гуманістичного забарвлення і стосується саме особистісного поля політичних поглядів, переконань і цінностей. Перспективним видається детальний аналіз структури політичної культури особистості (реально-об'єктивних та суб'єктивних компонентів), а також

чинників її формування (внутрішньо-енергетичних та структурно-функціональних).

Сучасні процесуально-ціннісний, структурний, функціональний, системно-синергетичний, герменевтичний, семіотичний підходи, а також транзитологічний, політико-компаративний, модернізаційний напрямки складають потужний методологічний інструментарій наукового осмислення феномену політичної культури у її становленні, розвитку, суб'єкт-об'єктній структурі тощо. Узгодження численних наукових підходів дозволило окреслити базову проблематику, що об'єднує більшість політологічних досліджень сучасності – пошук шляхів та методів формування свідомої, самокритичної, прогресивної особистості з демократичними, гуманістичними, інноваційними світоглядними орієнтаціями, яка би стала основою успішної суспільно-політичної трансформації майбутнього.

Новітні вимоги до процесу формування політичної культури особистості науковці вже традиційно пов'язують зі зміною старих авторитарно-тоталітарних на нові демократично-гуманізаційні тенденції, з проблематикою конкурентоспроможності у глобальному політичному просторі, зі захистом прав людини, свободи слова, справедливого судочинства та адміністрування тощо. Актуальними залишаються дослідження ідейного стрижня у формуванні політичної культури особистості: національної ідеї, історичної спадкоємності, ідеології державотворення, західно-інтеграційних орієнтацій, розвитку загальної культури тощо.

## РОЗДІЛ 2.

### ДЕМОКРАТИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

#### 2.1 Демократичні прагнення та суспільно-політичні очікування в умовах трансформаційної динаміки

Інтереси, потреби, прагнення й очікування громадян складають суттєве підґрунтя для формування цивілізованих, духовно багатих, морально стійких, гармонійно збалансованих політичних відносин і процесів у суспільстві. Лише з детальним вивченням та аналізом такого зрізу громадських прагнень й очікувань можливо встановити реальний стан розвитку демократичної політичної культури у суспільстві, його адекватність державницьким стратегіям та міждержавним програмам співробітництва. В умовах трансформації цінностей, демократизації відносин й модернізації інститутів особливо важливо відстежити динаміку знань, прагнень, очікувань, що визначають специфічну суспільно-політичну атмосферу творення демократично зрілого, активного, свідомого громадянина.

Погогдимось з позицією одного із класиків сучасної політичної теорії демократії, Р. Далем про те, що сукупність переконань, установок та схильностей утворює політичну культуру, а деколи навіть низку політичних субкультур, в яких соціалізуються активісти та громадяни. Країна з політичною культурою, що повністю відповідає поліархії, благополучно подолає політичну кризу, яка може призвести до загибелі поліархії там, де політична культура не настільки сприятлива. Та еволюція політичної культури завжди відбувається повільно й значно відстає від більш швидких структурних змін та процесів становлення сучасного динамічного плюралістичного суспільства. По-перше, країни істотно різняться за ступенем переконаності активістів (та решти громадян) у легітимності поліархії. По-друге, ці відмінності певною мірою незалежні від соціальних та

економічних характеристик країни: активісти (й інші громадяни) двох країн, близьких у соціальному та економічному відношенні, можуть значно розходитись за своїми оцінками легітимності поліархії. По-третє, чим глибша в країні віра у легітимність інститутів поліархії, тим вищі там шанси на встановлення відповідних порядків [див. 206].

Розвиток демократичної політичної культури, кращої політичної обізнаності громадян, їхня більш широка участь у політичному процесі також дає позитивні результати і в інших сферах життя. Так, Л. Діамонд у своїй книзі «Developing Democracy» («Розвиток демократії») зазначає: «громадянська залученість, така як участь у добровільних асоціаціях та громадських мережах, генерує довіру, взаємність та співпрацю, що знижує цинізм, заохочує політичну участь та сприяє економічному розвитку, демократичній стабільності та вирішенню соціальних проблем. Фахівці із суспільних наук все більше вбачають у соціальному капіталі найважливіший засіб вирішення проблем, які, здається, вирішити неможливо: бідності, відчуження та злочинності у Сполучених штатах та інших індустріальних демократіях» [209, р. 9].

Серед ключових цінностей одне із перших місць у свідомості людства, безумовно, належить демократії. Вона є однією із суперечливіших рис сучасної цивілізації, дає людству широкі можливості для розвитку, але також породжує низку проблем [132, с. 21] Демократія ніколи не буває повною, вона, як суспільний ідеал є недосяжною, немає двох однакових за всіма показниками демократичних держав, бо вона складається із багатьох факторів. Демократія – це не тільки форма самовиявлення, самоствердження людини. Демократія також має суто прикладний економічний характер, вона дає ширші можливості кращого виявлення, самореалізації, сприяє ефективному розвитку суспільства [96, с. 10]

Після розпаду СРСР українське суспільство перманентно переживає процеси системної трансформації, які охоплюють практично всі сфери суспільного життя країни. Ці зрушення зумовлені необхідністю адекватно

реагувати на зміни та виклики динамічного світоустрою. На шляху до демократизації та становлення української держави, спроможної забезпечити високий рівень соціально-економічного розвитку суспільства, першочерговим завданням є розв'язання проблеми ефективного реформування всіх елементів суспільної системи відповідно до демократичних стандартів. Якщо більшість науковців та експертів 1990-х рр. ввели активну роботу з впровадження й зміцнення у суспільстві новітніх політологічних знань про політичну культуру, політичну систему, політичний режим тощо, то в наш час гостро актуальним завданням є вироблення навиків й умінь демократичної поведінки, активної громадської дії, свідомої електоральної участі, критичної громадянської та партійної активності індивіда тощо.

Процес демократизації – це поступове впровадження демократичних основ у суспільне буття та трансформація всіх сфер з точки зору демократичних цінностей. В самому загальному сенсі демократизація означає процес політичних та соціальних змін, спрямованих на встановлення демократичного устрою [108, с. 45] У сучасній політології демократія розглядається як важливий здобуток людства тому, що вона є виробленим і збагаченим перебігом усесвітньої історії механізмом вирішення життєво важливих питань, за якого всі члени суспільства мають змогу рівноправно вирішувати ці питання, відповідно до принципу підпорядкування меншості більшості.

Стратегічна мета розвитку України – становлення її як сильної, розвиненої держави, авторитетного члена світового співтовариства, держави, яка забезпечує громадянам добробут та повноцінну реалізацію прав і свобод. Ключовим засобом досягнення цієї мети є підвищення дієспроможності та ефективності суспільних і державних інститутів на основі подальшої демократизації життя країни. Пріоритетами державної політики у цій сфері є: демократизація політичного процесу; сприяння розвитку громадянського суспільства; забезпечення прозорості діяльності органів державної влади та

місцевого самоврядування; забезпечення свободи слова, забезпечення громадянам найширшого доступу до інформації; судова реформа, спрямована на утвердження справедливого суду і гарантування правосуддя для кожного громадянина тощо.

У реалізації цих пріоритетів державні та суспільні інституції можуть і мають спиратися як на історичну українську демократичну традицію, так і на позицію більшості громадян України. Першими, хто у нашій країні поставив свободу людини і громадянина на один рівень зі свободою народу, були члени Української Гельсінської Спілки, 30-ту річницю діяльності якої було відзначено у 2006 р. Нині цінності, які обстоювала УГС, поділяються більшістю громадян України: згідно з даними Фонду «Демократичні ініціативи» (червень 2006 р.) 52,1 % громадян вважають демократію найбільш бажаним типом державного устрою для України і лише для 13,3 % громадян немає значення, демократичний режим у країні чи ні [174, с. 34]. Разом з тим, відповідні прагнення не набувають свого реального втілення. Зокрема, за відомостями соціологічної служби Центру Разумкова, динаміка залучення людей до активної громадської діяльності в Україні має негативний характер. Лише 8,1% опитаних у травні 2013 р. назвали себе громадсько-активними (до прикладу, у червні 2008 р. таких було 11,6 %), водночас 85,2% респондентів вважають себе пасивними у громадських справах (76,2 % у червні 2008 р.), ще 6,7% не змогли визначитися [169].

При дослідженні процесів демократизації в рамках окремої держави або окремого суспільства чільне місце посідає визначення етапів демократизації. Очевидно, що в різних державах історико-хронологічні межі становлення демократичного устрою пов'язані із конкретними історичними подіями загальнонаціонального масштабу, кожна з яких являє переламний період як у зламі автократичного устрою (або його довготривалої еволюції), так і в становленні демократичних інститутів.

Однак, узагальнення конкретно-історичного емпіричного матеріалу дозволяє виділити стадії демократизації, як загальної історичного процесу,

який охоплює всі його хвили. Тут виявляє істотний інтерес спроба змодельовати стадії становлення демократичного режиму, здійснена у 1970 р. американським політологом Д. Растоу, який виділяє наступні стадії демократизації:

- А) попередня умова;
- Б) підготовча фаза;
- В) фаза прийняття рішень;
- Г) фаза звикання [159, с. 5-6]

Необхідно зазначити, що в якості попередньої умови автор даної класифікації виділяє національну єдність. Причому поняття національна єдність означає не проповідь національно-державної виключності, що опирається іншим національно-державним утворенням (що характерно для більшості тоталітарних та авторитарних режимів), та навіть не суб'єктивну самоідентифікацію всіх громадян з певною нацією.

Це поняття позначає тільки те, що значна більшість громадян потенційної демократії не повинно мати вагань чи робити обмовок подумки відносно того, до якого суспільство вони належать. Тобто ідентифікація себе із певною нацією, народом дає змогу казати, або думати про належність до певної спільноти, інтереси, культура, цінності якої є рідними для особистості. Вимоги національної єдності виключають ситуації, коли у суспільстві наявно латентний розкол, «подібний до того, що існував у габсбургській чи оттоманській імперіях та присутній сьогодні у ряді африканських країн» [159, с. 7]. За таких умов ситуація поляризації суспільства в Україні на дві істотних соціокультурно відмінних складові заважають навіть попередньому встановленню демократичних відносин (за межами питання залишається штучність або природність такого розділення).

Підготовча фаза пов'язана із початком боротьби за демократичне оновлення суспільного устрою. В багатьох випадках демократія уявлялася не стільки як самоціль, скільки в якості засобу визволення від тих чи інших

соціальних вад (деспотичного правління, бідкування значної частини населення тощо).

Даної стадії притаманні поляризація суспільства, яка, однак, існує у рамках вище згадуваної «національної єдності». Важливою рисою підготовчої фази є формування демократичне зорієнтованої політичної еліти, яка здатна очолити маси пересічних членів суспільства, які незадоволені існуючою ситуацією. Саме ця фаза найчастіше за все є вирішальною для наступного процесу демократизації. Саме в цій фазі відповідальніше роль відіграє система освіти.

Фаза прийняття рішень, яка врешті решт є результатом боротьби, що передуює демократизації та пов'язана із змінами політичних інститутів та політико-правових норм суспільства у бік поліархічної демократії. Вона може проходити у формі досягнення договору між представниками політичних еліт, наслідком чого може стати прийняття відповідних законів, а також у формі референдумів та перших альтернативних виборів на багатопартійній основі.

Заключна стадія – фаза звикання є вирішальною для закріплення демократичних завоювань. Саме в рамках даного етапу демократичні норми, які було встановлено на попередньої стадії прийняття рішень, здобувають незворотній (чи навпаки, зворотній) характер [108, с. 47]

Формально Україна завершує початковий етап становлення демократичної соціально-правової держави й переходить до втілення принципів і норм Конституції в реальне життя суспільства, держави, кожної людини. Але це бажання не завжди збігається з реальністю. Є суперечність між задекларованими нормами й реальними можливостями та бажаннями їхнього втілення. Основні причини такої ситуації:

- недостатній розвиток сталих елементів громадянського суспільства;
- відсутність необхідної кількості активних соціальних суб'єктів демократичної трансформації суспільства;

– недостатній рівень політичної та правової культури і всього суспільства, і його еліти;

– певна безсистемність і невпорядкованість законодавства [10, с. 25]

Фундаментально начало держави – влада, яка наявна скрізь, де є усталені єднання людей. А прогнозованою основою діяльності влади виступає ідеологія й концептуально оформлені уявлення, що стосуються ідей і поглядів соціуму, завдань його консолідації та розвитку. Це робить ідеологію, з одного боку, своєрідним енергетичним паливом держави, завдячуючи якому набуває повнокровність її духовного існування, а люди мають можливість діяти відповідно до неї. З другого боку – ідеологія перетворюється начебто на своєрідну візитку влади, щодо прогнозованості її дій, включаючи ті, що стосуються освітньої площини. Тому-то без ідеології, без належної політичної філософії її творення не може бути в Україні мови про науково виважену політику, консолідацію соціуму, налагодження стосунків влади та держави з освітянами і, звісно, про істотну вагу віддачі для демократизації в царині педагогічних зусиль [176, с. 54]

Перехід до демократії, на думку О. В. Попової, пов'язаний з «глобальними змінами на двох рівнях – на інституціональному, що передбачає реформу економічної й політичної системи, та соціальному, що породжує зміни в ментальності та соціальній психології громадян, як еліти, так і мас» [150, с. 19].

На жаль, сучасний стан нашого розвитку не може не викликати тривоги за долю демократичного ладу в країні. Українська політична наука проявляє значний інтерес до вивчення різноаспектних проблем демократії, що засвідчуються, насамперед, значним числом наукових статей, соціологічних опитувань, монографічних досліджень, колективних наукових проєктів, освітньо-виховних заходів тощо. Передусім турбує негативне ставлення значної частини громадян до демократії як однієї з найважливіших людських цінностей. Це обумовлюється сприйняттям нинішніх негараздів як наслідку становлення демократичного ладу. Безлад, який панує в країні, економічна та

політична криза все частіше роблять поняття демократії синонімом безвладдя, хаосу, надають йому негативного кольору. Таке становище свідчить про певні проблеми формування сучасної громадянської культури.

Простий аналіз дозволяє твердити, що серед найважливіших засобів формування такої культури безумовно має бути державна система політичної освіти, діяльність багатьох недержавних організацій, фондів, об'єднань, політичних партій, засобів масової інформації тощо. При цьому, на нашу думку, головну роль у цьому відіграють інституції, які організують цілеспрямований процес політичної соціалізації, будучи включеними в систему громадянської політичної та правової освіти населення [62, с. 89]

Одним з головних напрямків модернізації педагогічної освіти є її демократизація. Тут варто виокремити дві складові: змістову та організаційно-управлінську. Суттєвого поступу слід добитися насамперед в демократизації освітньої політики, зокрема – децентралізації системи освіти, підвищення самостійності університетів, мобільності викладачів і студентів, впровадження державно-громадського управління навчальним закладом. Має зрости роль асоціації ректорів педагогічних університетів. З іншого боку, суттєвих змін потребує організація і управління навчально-виховним процесом в педагогічному університеті. На зміну „школярству” має прийти демократична самоорганізація системи, яка підвищує авторитет і відповідальність кожного з учасників педагогічної дії [5, с. 60]

Демократизація освіти спрямована на формування демократичної культури як основи розвитку громадянського суспільства через реалізацію демократичних принципів у всіх аспектах життя та сприяння розвитку самоврядування. Вона є об'єктивною тенденцією розвитку на початку XXI ст. Її розгортанню сприяють як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. Перші з них формуються під впливом таких процесів, як глобалізація, створення єдиного європейського простору вищої освіти в рамках Болонського процесу, ринкова економіка, в умовах якої зростає конкурентна боротьба між

випускниками вузів на ринку праці, все більш інтенсивна взаємодія народів і культур тощо [202].

Також посткомуністична трансформація в Україні ставить завдання створення системи громадянської освіти, оскільки повсякденна соціальна практика, низький рівень суспільного сприйняття демократичних орієнтирів та псевдодемократичні стосунки між державою, суспільством і особою відверто гальмують демократію в країні [119].

Виходячи з позицій впровадження демократизації у всі сфери громадського життя, треба зазначити, що на сьогодні ми маємо покоління, яке вже не знайоме із тоталітарним устроєм, але ще не розуміє якою саме повинна бути демократія. Тому освіта, як головне інформаційне джерело, повинна забезпечити розуміння та усвідомлення демократичних процесів у всіх галузях суспільного буття. Демократизація освіти — найважливіша складова процесу демократизації світової спільноти. Вона стосується й управління освітою, й реалізації навчального процесу. Демократизація проникає й у сам зміст освіти, що все більше орієнтується на реалізацію в її системі невід’ємних прав людини.

Держава в демократичному суспільстві не має права нав’язувати тому, хто навчається, будь-які світоглядні цінності. Але вона зобов’язана зробити все, аби вільне самовизначення особистості здійснювалося усвідомлено, на основі фундаментальних знань [62, с. 91.]

Слід відзначити, що вислів «демократизація освіти» не має політичного підґрунтя. Це не політичний пристрій, а певні цінності (права людини як громадянина), властиві різним політичним системам. Демократизація освіти повинна складатися із взаємопов’язаних компонентів системи: демократизації навчальної діяльності, демократизації виховання, демократизації управління.

В останні десятиліття у світі спостерігається поширення і універсалізація принципів демократії, яка нині реально претендує бути єдиною прийнятною формою державно-політичного устрою для цивілізованих країн.

Її переваги полягають не лише в тому, що, завдяки їй, забезпечується народовладдя, права і свободи громадян, їх людська гідність. Не менш важливо, що при цьому відбувається ефективний розвиток суспільства, його культури, підвищення добробуту населення, формування різнопланових громадських структур і дієвого механізму соціальної самоорганізації [174, с. 37].

Таким чином, головною метою демократичної освіти є виховання громадянина сучасного суспільства та його підготовка до життя та діяльності в демократичному суспільстві.

Демократизацію освіти за сучасних умов важко уявити без її інноваційного розвитку, який вважається нині незаперечним та основним. Однак у розумінні змісту, напрямів, темпів інновації єдиної думки у вчених не має. У філософській, педагогічній, культурологічній літературі ведуться серйозні дискусії, які потребують узагальнення. Обговорюються, зокрема, основні джерела інновацій: запозичення передового досвіду закордонного та власні інноваційні розробки [168, с. 30]. Зовнішні інновації при цьому редукуються до варіанту так званої модернізації навздогін, більш відомої як не зовсім позитивне поняття «вестернізація» (переробка на західний кшталт, сліпе копіювання не самих розумних, але самих простих та доступних моделей), тобто переймання західного досвіду й організаційних структур, а власні інноваційні розробки нерідко підносяться до глобально значущих, таких, що не потребують будь-якої корекції. Це розподілення є штучним та не завжди виправданим.

Саме фактор переходу від адміністративно-командної економіки й тоталітарного режиму до економіки ринкової та демократичної правової державності й обумовив потребу докорінного наукового та суспільного переосмислення ролі і функцій держави як визначального чинника вирішення нагромаджених в цей період соціальних і економічних проблем, як це визначають науковці [186]. Основні принципи реформування та інноваційності освіти за часів незалежної держави, яка прагне (принаймні на

рівні декларацій) стати демократичною, розглядаються такі, як гуманізація, гуманітаризація, диференціація, інтеграція. Гуманітаризація освіти передбачає на всіх рівнях освіти посилену увагу до внутрішнього світу людини, найбільше сприяння її розвитку, та розвитку її здібностей, фізичних, моральних, соціальних якостей. Диференційований підхід означає забезпечення різними засобами ефективно високого результату освіти в залежності від особистісних якостей та потреб. Інтеграція означає взаємодію знань про розвиток навколишнього середовища, світу та суспільства у єдине ціле, формування єдиної картини світу.

Демократична освіта повинна сформувати людину інноваційного мислення, інноваційного типу культури, здатного до інноваційного типу діяльності, - лише така людина буде конкурентоспроможна, такі люди можуть скласти мобільне суспільство, мобільну націю [96, с. 10] Другий напрямок змін, зумовлений і цивілізаційними процесами, і суто українськими: слід формувати людину самодостатню, людину вільну. У сучасному світі, у демократичній структурі та відкритості суттєво розширюється комунікативне середовище, в якому проживає людина, зростає міжособистісне спілкування. Безумовно, інформаційні, контактні впливи суперечливі, і для того, щоб людина залишалася сама собою, а тим більше, щоб була ефективною у будь якому виді діяльності або громадському співіснуванні, вона має аналізувати впливи і діяти свідомо, відповідно реагуючи на інформаційні контакти. Це значить, що ми маємо за допомогою демократичної освіти, яка особистісне спрямована, формувати людину як розвиненішу особу.

Крім того, освітні інновації за умов ринкової економіки та демократичної держави повинні виконувати низку функцій по забезпеченню якості освіти як процесу та кінцевого результату. Конкурентну перевагу дають наступні основні інновації: застосування новітніх соціальних технологій, що дозволяють створювати нові якості і послуги (у тому числі й у сфері освіти), удосконалювати засоби підготовки і методи маркетингу;

виникнення нової якості випускників і професорсько-викладацького складу у ВНЗ; створення нових сегментів соціального інституту освіти, їх перегрупування дають можливість залучити значну кількість нових роботодавців, а також знайти більш ефективні педагогічні технології підготовки фахівців; зміна абсолютної чи відносної вартості різних видів ресурсів, використаних для підготовки фахівців, оплати професорсько-викладацького складу; вплив державних установ й громадських організацій на підготовку фахівців за допомогою стандартів, цін, кількості бюджетних місць тощо.

Використання новітніх інноваційних технологій спрямоване на процес впровадження змін з метою підвищення ефективності управління освітніми організаціями [166, с. 114].

Основними напрямками інноваційної державної управлінської діяльності у освітньому просторі є: концептуальність в управлінні освітою; комплексно-цільовий підхід до управління; психологізація (олюднення) управління; моделювання структури управління, проектний підхід до створення продуктивних сучасних технологій та механізмів управлінської діяльності; побудова мобільної структури горизонтальних управлінських зв'язків; приведення функцій управління у відповідність до завдань освітньої системи держави, регіону; рефлексивність державного управління діяльності керівника; управління якістю освіти і виокремлення нових підходів до визначення ефективності освітнього процесу; комп'ютеризація, технологізація управління; адаптація осягнень наукового менеджменту в соціальній та виробничій сферах до управління освітою.

Проте, успішна інтеграція системи освіти України у світовий освітній простір є неможливою без розвитку демократичних процесів в освіті, наближення стану демократії (її внутрішньосистемних механізмів і зовнішніх проявів) до рівня, що досягнутий в системах, з якими вона інтегрується. Демократичні зрушення в українській державі і суспільстві суттєво впливають на освітню політику, на способи функціонування і розвитку всіх її

складових, на становлення інституту прав людини в Україні у цілому. Цьому має сприяти не тільки виконання зазначених вище інтеграційних заходів, а, багато в чому, впевнене і наполегливе утвердження в освіті принципів та широке впровадження в усі її гілки механізмів і інструментів свободи вибору, підвищення рівня автономності навчальних закладів, розвиток студентського самоврядування, формування в освітньому середовищі толерантних відносин, які притаманні сьогодні системам освіти країн з розвинутою демократією тощо [19].

Суспільство без сучасної освітянської системи нездатні до відтворення культурних цінностей, забезпечення конкурентоспроможності на світовому ринку економічних та інтелектуальних ресурсів, відновлення і збереження демократичних інститутів. Слушно зауважує О. Вишневський, що «всяка добра організація освіти мусить орієнтуватися на чітко окреслений зміст соціального замовлення, яке випливає з тих процесів, що переживає народ, а відтак і на їх прогноз» [31, с. 90 - 91]. Таким чином, слід усвідомлювати, що сучасні освітянські реформи - це імператив часу, оскільки для сучасної України освіта стає умовою і гарантом забезпечення історичного переходу нації до нового демократичного суспільства.

Ця теза останнім часом визнається та декларується в Україні на рівні державної влади. Процитуємо доповідь на підсумковій колегії Міністерства освіти і науки України 17 серпня 2006 року, де зазначається: «Демократизація суспільства спонукає до підвищення рівня готовності громадян до відповідального і свідомого вибору, здатності до толерантного розв'язання конфліктних ситуацій... Необхідність своєчасного і правильного реагування на виклики епохи потребує нової парадигми освіти. На відміну від традиційної освітньої моделі, що базується на пріоритеті простого засвоєння і відтворення інформації, головною метою навчання у XXI столітті стає всебічний розвиток людської особистості як рівновеликої цінності. Демократичне спрямування навчання дає людині можливість підготуватися до життя у швидкоплинних змінах соціокультурних умов і професійної

діяльності... Сьогодні потребує, щоб через освіту відбувся радикальний інтелектуальний поворот у бік демократії і інститутів громадянського суспільства, в молоді формувалися внутрішні запобіжники проти розв'язання будь-яких проблем недемократичними, силовими способами» [130, с. 1 - 21].

Загально визнаними є найважливіші складові суспільної свідомості, які характеризують демократичні процеси в суспільстві. Серед них: демократичні цінності (людське існування у всій його повноті та багатоманітності), громадянство та громадянськість, компетентність та відповідальність, конституція та конституціоналізм, свобода та свобода совісті [132, с. 43] Саме свобода створює демократичні засади нації, однією з яких є діалогічність як найголовніша риса співіснування культури, народів, особистостей [12].

Демократизація освіти проявляється через проникнення принципів демократії в усі складові системи освіти: структуру навчальних закладів - структура мережі навчальних закладів інтенсивно модернізується, швидкими темпами формується альтернативний (приватний) сектор надання освітніх послуг -- від дошкільних установ до закладів післядипломної освіти, урізноманітнення яких повинно розширити можливість вибору особою навчального закладу, який відповідає її можливостям та запитам; управління, через децентралізацію, розширення прав навчальних закладів з одночасним посиленням громадського нагляду за ними, зростання автономії університетів; зміст едукації - освіта повинна акцентувати не на засвоєнні інформації, а на інтелектуалізації особи, її функціональності (не більше знати, а більше вміти); процес навчання - у формі партнерства, гуманізації освіти, формування суб'єкт - суб'єктних стосунків; кадрову політику - впровадження ринкових механізмів у процес добору науково-педагогічних кадрів; сферу засобів едукації - переорієнтація на засоби індивідуального призначення, які оптимізують самостійну роботу, сприяють розвитку; сферу контролю - важливою є відкритість, прозорість і публічність контролю за участю різних суб'єктів освітнього процесу [198].

Демократизація є сьогодні ключовою проблемою освітніх реформ та механізмів забезпечення якісної освіти. На жаль, не завжди можна ставити знак рівності між демократизацією освіти та забезпеченням відповідного рівня її якості, хоча ці процеси мають бути взаємозумовленими. Так, В. Кипень відзначає, що деякі з таких процесів, як «диверсифікація освіти, введення багаторівневої освіти, деідеологізація вищої школи, підвищення статусу ряду державних вищих закладів освіти, диверсифікація методологій, вибір навчальних дисциплін тощо, мають неоднозначний вплив на якість освіти [71, с. 101].

Особливо важливим, окрім демократизації змісту освіти є демократизація управлінського аспекту освітянської діяльності. На шляху демократизації управління освітою визначається низка умовних етапів та рівнів:

1 етап: етап використання керівником освітньої системи (освітньої установи) колегіальних структур радно-експертного характеру – 1-й рівень демократизації;

2-й етап: етап становлення й розвитку державно-суспільного керування освітньою системою (настановою), у нутрі якого бачиться два рівні демократизації: а) перевага ролі управлінських рішень (та результатів їх реалізації) органів державного (муніципального, адміністративного) управління над роллю управлінських рішень (та результатів їх реалізації) органів суспільного управління освітою; б) примірний паритет ролі державних рішень (та результатів їх реалізації) органів державного (муніципального, адміністративного) та суспільного управління освітою;

3-й етап: етап демократичного, суспільного управління освітньою системою (настановою), який характеризується відносним паритетом ролі управлінських рішень (та результатів їх реалізації) органів державного (муніципального, адміністративного) та суспільного управління освітою, яке здійснюється у взаємодії з ефективно діючими органами педагогічного, учнівського та батьківського самоврядування;

4-й етап: етап суспільного управління освітньою системою (настановою), який характеризується перевагою ролі управлінських рішень (та результатів їх реалізації) органів суспільного управління освітою та органів педагогічного, учнівського та батьківського самоврядування над роллю управлінських рішень (та їх наслідків) органів державного (муніципального, адміністративного) управління освітою;

5-й етап: етап демократичного управління освітньою системою (настановою), яке здійснюється в основному органами суспільного управління та самоуправління. Цей етап, вочевидь, наступить не швидко - при функціонуванні в нашій країні демократичного суспільства [24, с. 47].

Роль школи у процесі формування демократичного менталітету, безумовно, є центральною. Практично всі країни зі стійкими демократичними традиціями в тій чи іншій формі використовують освітні установи для цілей демократичної освіти та навчання. У школі закладаються трудові навички, дитина вчиться соціальній взаємодії, тут у неї виробляються життєві цінності, формується уявлення про свою роль як особистості та громадянина. Для того щоб навчання стало демократичним, треба не обмежуватися спеціальними заняттями та курсами, відведеними для цих цілей, а виробити загальну концепцію комплексного підходу до навчання, якою зможе користуватися кожний викладач, незалежно від предмета й вікової групи учнів, з якими він працює [33, с. 45].

Серед форм цієї діяльності, які безумовно мають продуктивно сприяти інтеграції системи освіти України у світовий освітній простір, слід підтвердити такі з них, які позитивно зарекомендували себе у попередні часи: взаємний обмін учнями, студентами, слухачами, викладачами і науковцями; реалізація спільних навчальних програм і наукових досліджень; здійснення спільних заходів (публікації, конференції, конкурси, змагання, інші заходи спільної освітньо-виховної, спортивно-оздоровчої, культурно-просвітницької і наукової діяльності).

У попередні періоди поступу людських цивілізацій і держав відносно повільна еволюція розвитку людини, суспільства, виробництва зумовили відносну постійність структури і змісту освіти. Домінували концепції освіти, згідно з якими набуті людиною знання і вміння зберігали свою вартісну цінність впродовж всього її життя. Динамізм сучасної цивілізації, посилення ролі особистості в суспільстві і виробництв, зростання її потреб, гуманізація і демократизація суспільних відносин, інтелектуалізація праці, швидка зміна техніки і технологій – ці та інші тенденції зумовлюють необхідність зміни формули «освіти на все життя» формулою «освіта через життя» [61, с. 15]

Важливий вплив на розвиток інтеграційних процесів в освіті повинна справити спільна (в тому числі, міжнародна) діяльність наукових установ і вищих навчальних закладів. Розвиток ринкової економіки передбачає конкуренцію на її різних ринках. Тому в найближчі роки на ринку освітніх послуг слід очікувати значного посилення конкуренції між постачальниками цих послуг.

Отже, становлення й формування демократичних політичних прагнень й очікувань громадян видається неможливим без демократично орієнтованої системи політичної соціалізації особистості, базові елементи якої закладають сучасні навчальні й виховні заклади. Зі зміною поколінь та трансформацією основних напрямків державної політики саме освітня система покликана донести базові демократичні цінності свободи, гуманності, рівності до молодшої людини. Наближення особистісних й загальнолюдських цінностей можливе лише в умовах демократично орієнтованої системи суспільних й державницьких взаємин, співпраці інститутів держави та громадянського суспільства, діалогу між учасниками політичного процесу, що представляють різні покоління, класи, верстви, ідеологічні напрямки, регіони тощо. У цій системі надважливу роль відіграє сучасна, особистісно орієнтована громадянська освіта та політичне виховання. Перехід на рівень демократичного політичного мислення та громадянсько активної,

патріотичної діяльності формується у атмосфері відкритого спілкування, міжнародного обміну, взаємного збагачення.

## **2.2 Інформатизація як виклик розвитку політичної культури в умовах демократизації**

Наприкінці ХХ – напочатку ХХІ ст. науковці дедалі частіше ведуть мову про природність демократії, про її відповідність людській природі, зокрема у зв'язку з тенденціями глобалізації та інформатизації громадсько-політичного простору, з появою власне феноменів електронної демократії, громадянської освіти, політичного виховання. Мається на увазі насамперед те, що демократія дає змогу людині реалізувати інтерес до суспільного життя, втілювати в життя глибоко притаманну кожній особистості потребу суспільного визнання. При цьому новітні засоби суспільної комунікації, розширення можливостей для взаємного обміну інформацією, постійної самоосвіти сприяють й поширенню демократичних ідей та принципів політичного співжиття.

Демократичні процеси в системі політичних відносин і процесів мають передусім особистісний вимір. За допомогою демократії людина втілює здатність впливати на стан справ та перебіг подій у державі, усвідомлювати власні інтереси як органічну складову інтересів суспільних. У своїй глибинній основі, як слушно підкреслюють вітчизняні вчені, жива демократія містить здорову потребу людини до спільної дії із проблемами і варіантами їх розв'язання, із промовами та гучним схваленням чи обуренням і несподіваним виявом власної кмітливості, мудрості, зваженості [132, с. 35].

Світове співтовариство увійшло в третє тисячоліття в умовах кардинальних зрушень, які охопили всі грані людської діяльності. Цілком природно, що й Україна, як невід'ємна складова світової спільноти, зазнає відповідних змін і новацій під час переходу людства від індустріальної до інформаційної цивілізації. Ми стаємо свідками створення глобального

світового порядку, в умовах якого інформація, наука й освіта задають зростаючі темпи і ритм саморозгортання та сталість функціонування нового типу соціальних відносин [201, с. 117]. Суспільство стає все більш людиноцентристським. Індивідуальний розвиток людини, особистості за таких умов стає, з одного боку, основним показником прогресу, а з іншого – головною передумовою подальшого розвитку суспільства. Ось чому найбільш пріоритетними сферами в XXI столітті стають наука – як сфера, що продукує нові знання, та освіта, як сфера, що олюднює знання і насамперед забезпечує індивідуальний розвиток людини, – зауважує В. Кремень [99, с. 6].

Громадянин XXI ст. як феномен консолідованих зусиль навчання демократії повинен: уміти цінувати і бути готовим відстояти ідеали свободи, права людини; відповідально і компетентно брати участь у житті суспільства; усвідомити власне, національно ідентифіковане місце вільної особистості серед вільних співгромадян; набути інтеркультурного менталітету й толерантного ставлення до ідей та думок інших [119].

Глобальна комунікація – супутникове телебачення та Інтернет – кардинально змінює зміст географічних понять у контексті адміністративно-територіального устрою та міждержавних кордонів. Загалом науково-технічний прогрес, зокрема в галузі комунікацій, сприяє зростанню глобалізації, взаємозалежності світу, створює підґрунтя для формування єдиної світової системи економічних, політичних та соціокультурних зв'язків. Останнім часом ці процеси інтенсифікувалися внаслідок бурхливого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій.

Погодимося з В. Бебтком, який стверджує, що глобалізація є найважливішою тенденцією сучасного світу, а її основу становить інтеграція інформаційних систем в єдину світову систему. Інформаційна глобалізація «необхідна для формування єдиної світової економічної, соціальної і духовної сфери глобального суспільства» [14, с. 19].

Формування демократичного суспільства визначило необхідність переосмислення і зміни ролі, місця, функцій, мети і завдань освіти як соціального інституту. Інакше соціальне середовище вимагає інакшої освіти (не кращої чи гіршої, а інакшої). Якщо суспільство визначило курс руху до громадянського устрою, до демократії, то освіта має бути спрямована на формування нового типу людини, яка могла б нести тягар свободи і самовідповідальності, оскільки демократія - це не лише свобода, а й вміння людини доцільно користуватися нею.

В епоху глобалізації ринку передова освіта і кваліфікація стають головними складовими економічного успіху. Міра розвитку робочої сили визначається рівнем і якістю інтелектуальних і матеріальних інвестицій у людей, у людські ресурси, в підвищення кваліфікації на робочих місцях. Актуальність демократизації сучасної освіти і професійного навчання загострюють такі чинники: світова модернізація інженерних кваліфікацій і посилення конкуренції в управлінні; очікуване скорочення притоку молодих інженерів і недоліки промислового навчання; прискорення технологічних змін і науково-технічного прогресу, старіння досвіду й знань.

В умовах демократизації потребує додаткової уваги специфіка соціальних спонук до навчання. Йдеться, з одного боку, про те, наскільки поведінка, орієнтована на найближче оточення, виявляється складовою пізнавальної активності в цілому, а з іншого – про важливість академічних занять для тих, хто орієнтується на найближче оточення. Навчальна поведінка зумовлюється найрізноманітнішими соціальними стосунками. Глобалізація загострює конкуренцію, зокрема, і в сфері вищої освіти. Тому сутністю освіти «як родової функції є формування готовності індивіда до діяльності, підготовка особистості до діяльності, адаптації до ринкових умов, змістом яких є вільне, конкурентоспроможне змагання людських талантів» [145, с. 17].

Демократизація освіти сприятиме істотному розвитку мобільності студентів. Одночасно ставиться питання про розширення мобільності

викладацького та іншого персоналу для взаємного збагачення європейським досвідом. Передбачаються зміни в національних законодавчих актах щодо працевлаштування іноземців.

Серед суб'єктивних факторів, котрі зумовлюють потребу в демократизації освіти, варто назвати зростання громадської активності особистості від студентів до ректорів університетів і представників владних структур. Розглянемо ці фактори докладніше. Індивідуальні освітні відносини між громадянами добре вкладаються у схему «вчитель – учень». Освітню організацію, під якою можна розуміти заклад освіти, професійну чи просвітницьку асоціацію або спілку, що має відносини з громадянином, можна охарактеризувати схемою «колективний вчитель – учень» і навпаки.

За складних і суперечливих умов переходу України до демократії, коли суспільна атмосфера просякнута соціальними, політичними, етнічними, релігійними, клановими й міжособистісними суперечностями, прикметною ознакою є зіткнення протилежних цілей, інтересів, думок, пропозицій і поглядів. Особливо гострою стає проблема виховання громадян на засадах толерантності щодо політичної, соціальної, етнічної, релігійної, вікової «інакшості» за негативного ставлення до несправедливості, приниження, насильства тощо. Адже й найдемократичніша держава ставить чіткі рамки прав і свобод людини, захищаючи суспільство від свавілля асоціальних елементів, порушень закону і норм моралі. Освіта постає вкрай важливим і дійовим важелем як радикального інтелектуального повороту в бік демократії та інститутів громадянського суспільства, так і формування у молоді негативного ставлення щодо її провокування до недемократичних способів вирішення проблем.

Здобуваючи освіту, юнацтво має усвідомлювати завдяки їй, що громадянське суспільство й демократія – це не лише свобода, але й помножена на свободу відповідальність. Становлення політичної і правової культури має своєю передумовою освоєння цінностей національної освіти та культури, формування відповідальної громадянської позиції. Саме через

освіту йде цілеспрямований процес соціалізації індивіда, його становлення особистістю, громадянином. Освіта має утверджувати не тільки національну, але й європейську громадянськість, бути відкритою для взаємозбагачення культур, культивуючи діалог між ними. Українська культура та освіта збагатилися в процесі культурогенезу цінностями інших культур. Зберігаючи національний дух, національну ментальність з її домінантою емоційно-духовної сфери над раціональною, вони відкриті для надбань на шляху особи до національної і європейської громадянськості [201, с. 11].

Формування і сформованість у людини самостійності та вмотивованих зусиль робить її активним суб'єктом суспільного життя, а отже й ознакою та результатом творення демократії громадянського суспільства. Бо немає окрім означеного інших більш переконливих свідчень та доказів того, що вибір діянь та зусилля людини обумовлюється її особистим розумом, що має людина владу над власним "Я", що переживає і відчуває вона при цьому спільність з співвітчизниками, а водночас – керується як вимогами обов'язку, так і таким найпотужнішим внутрішнім регулятором яким для неї є совість.

Вартий на згадку тут також К. Поппер, який у своїх працях він неодноразово наголошував: «Демократичні інститути не можуть поліпшуватися самі собою. Проблема поліпшення – це завжди проблема, що стоїть перед особистістю, а не інститутами» [151, с. 147]. Звідси – необхідність підвищення відповідальності держави за стан розвитку освіти, за те, щоб отримавши її, кожен був спроможним до активної участі в суспільному житті, та мав при цьому ще й розвинуті свої інтереси та здібності.

Нині ми маємо всі підстави говорити про становлення парадигми особистісно орієнтованої освіти. Причому йдеться не лише про розробку теоретичної моделі, проведення відповідних досліджень, а й про процес швидкого впровадження досягнень науки в практику, а інколи навіть про випередження, в порівнянні з розробками в фундаментальній науці, експериментально-практичної діяльності щодо побудови особистісно

орієнтованого освітнього процесу в закладах освіти. З одного боку, цей факт засвідчує необхідність якнайшвидшого філософського й наукового осмислення феномена особистісно орієнтованої освіти; з іншого боку – це свідчить про реальність становлення нової парадигми освіти як соціального феномена. Особистісно орієнтована освіта – це не формування особистості з заданими рисами, а створення умов для повноцінного виявлення та розвитку особистісних функцій суб'єктів освітнього процесу. Цей процес спрямовано на саморозвиток особистості [90, с. 119].

Загальними ознаками особистісно орієнтованої громадянської освіти є: зосередження на потребах особистості; надання пріоритету індивідуальності, самоцінності; співпраця, співдружність, співтворчість між студентами та викладачами, удосконалення педагогічних відносин у бік їх відвертості, емпатійності, духовно-морального єднання зі студентом; створення ситуації вибору й відповідальності; пристосування методики до навчальних можливостей студента, актуалізація проблеми особистісного зростання особистості як основи її самостійності в оволодінні змістом освіти; стимулювання розвитку й саморозвитку студента.

Демократизація політичного простору, соціуму та відповідно пріоритетність освіти є справою синхронною. За своїм змістом вона стосується як людинотворення, так і легітимізації (узаконення) в масовій свідомості ціннісно-світоглядної орієнтації, нищення та звільнення на теренах України залишків російського колоніалізму. За означення Ю. Терещенко, освіта пов'язана з нарощенням інтелектуального потенціалу нації, формуванням еліти для різних сфер вітчизняної буттєвості, тощо [176, с. 54].

У 1990-ті рр. психологи та педагоги почали говорити про конструктивістський зміст навчання - діяльності, що акцентує активну роль людини в обробці інформації та побудові знань. Конструктивізм у дійсності є теорією не навчання, а знання. Він посилається не на окрему пояснювальну модель, а на безліч теорій навчання, заснованих на загальних, теоретичних

відправних пунктах [33, с. 55]. Самодостатню особу можна сформувати лише в умовах демократичного суспільства та демократизації системи освіти. Під демократизацією освіти розуміють її гуманізацію шляхом окреслення моральної мети. На думку М. Фуллана, на мікрорівні моральна мета освіти полягає у наданні життєвих шансів усім учням, і особливо учням із малозабезпечених сімей, оскільки вони гостріше відчувають потребу в такій підтримці. На макрорівні моральна мета полягає у сприянні освіти суспільному розвитку та демократії. Сильна система безплатних середніх шкіл є необхідною передумовою соціального, економічного та політичного оновлення суспільства. У постмодерному суспільстві, як ніколи досі, покладаються на роль моральної мети в освітніх реформах, вважаючи її визначальною.

Формування вільної і водночас заангажованої в соціокультурне життя особи здійснює інноваційна освіта. Вона ідентифікує кожного як особу, її здібності до виконання різноманітних соціальних ролей, а життєвий світ постає як можливість самореалізації. На відміну від інших соціальних інститутів, освіта, формуючи соціально значущі ракурси ідентичності, водночас інтегрує їх в особистісну ідентичність. У ній органічно поєднані такі її іпостасі, як національна, громадянська, сімейна, професійна, екологічна тощо [161, с. 15]

Держава в демократичному суспільстві не має права нав'язувати тому, хто навчається, будь-які світоглядні цінності. Але вона зобов'язана зробити все, аби вільне самовизначення особистості здійснювалося усвідомлено, на основі фундаментальних знань.

Зрозуміло, що вирішальним для реформування суспільства є реформування вищої школи, формування нової не закомплексованої генерації фахівців, нової української еліти. Колишня радянська система освіти, без сумніву, мала ряд переваг, особливо щодо підготовки фахівців у галузі точних наук. Але заполітизована й упереджена гуманітарна сфера вищої освіти повинна бути докорінно реформована з залученням західного

досвіду [80, с. 288] Саме цей напрямок допоможе нашій країні піти по шляху дійсно демократичної держави, становленню гідної сучасного українця системи освіти та виховання.

На межі тисячоліть людство вступило в інформаційну цивілізацію, найважливішим ресурсом якої є людський капітал. Стає очевиднішим, що успішне входження суспільства в інформаційну еру безпосередньо залежить від освітнього потенціалу країни. Тому освіта перетворилася на пріоритетний чинник суспільного поступу, а суспільство – на таке, що постійно навчається. Ця тенденція визначає стратегію лідерства країн у глобалізованому світі. Загальний напрям реформ, який обрали уряди цілого світу за величезної підтримки супранаціональних організацій, – це запровадження пожиттєвої освіти для кожного, якнайширший доступ до знань за помірну оплату, інтенсивне навчання у закладах, що фінансово незалежні та постійно зорієнтовані на ринок.

Інформація в історії розвитку цивілізації завжди відігравала визначальну роль і була основою для прийняття рішень на всіх рівнях й етапах розвитку суспільства та держави. На сучасному етапі інформація займає все вагомніше місце, змушуючи по-новому оцінити її значення у всіх сферах життєдіяльності. Поширення інформації радикально змінило суспільство, уможливило прилучення до культурних цінностей більших верств населення, дозволило людям більш оперативно спілкуватися між собою. Інформаційні технології широко впроваджуються в освіту, охорону здоров'я, зв'язок, транспорт, фінанси, торгівлю й т.д., породжуючи нові можливості для формування інформаційного суспільства.

Інформаційне суспільство зацікавлене не лише в безперервній освіті, але й у її якості та ефективності. До того ж, вона має бути інноваційною: генерувати наукові знання та технології, які відіграватимуть провідну роль у XXI ст., забезпечуючи суспільний поступ [161, с. 12]

В Україні за досить короткий період відбулися кардинальні перетворення: змінилися правові, організаційні, економічні відносини у

суспільстві. Ці зміни продемонстрували, що розвиток країни відбувався не лінійним, передбачуваним чином, а за своїми “правилами” самоорганізованих систем: нелінійності, нерівноваги, спонтанності, хаотичності, випадковості і непередбачуваності. На зміну традиційній системі освіти приходить система, яка має установку на формування і становлення розвинутої, творчої особистості, здатної легко адаптуватись до умов довкілля, які постійно змінюються, орієнтуватись у потоці інформації, безперервно саморозвиватись. На жаль, поки що цей тип демократичного розвитку ще не набув дійсно глобального характеру, про нього ще не можна сказати, що він має риси домінуючої парадигми політики, але на сьогодні це достатньо реальна альтернатива поступу у майбутнє, реалізація якої покладена саме на сучасне покоління дослідників для забезпечення цього процесу науковим та обґрунтованим змістом, та громадян країни, яка хоче бути гідно представлена у глобальному світовому просторі [76, с. 220].

Найважливіші задачі **інформатизації освіти**: підвищення якості підготовки фахівців на основі використання в навчальному процесі сучасних інформаційних технологій; застосування активних методів навчання, підвищення творчої та інтелектуальної складових навчальної діяльності; інтеграція різних видів освітньої діяльності (навчальної, дослідницької і т.п.); адаптація інформаційних технологій навчання до індивідуальних особливостей того, кого навчають; розробка нових інформаційних технологій навчання, що сприяють активізації пізнавальної діяльності того, кого навчають, і підвищенню мотивації на освоєння засобів і методів інформатики для ефективного застосування в професійній діяльності; забезпечення безперервності і наступності в навчанні; розробка інформаційних технологій дистанційного навчання; удосконалювання програмно-методичного забезпечення навчального процесу; впровадження інформаційних технологій навчання в процес спеціальної професійної підготовки фахівців різного профілю [113, с. 220 - 222].

Слід зазначити також ряд соціальних наслідків процесу інформатизації освіти. Використання інформаційних технологій у навчальному процесі істотно змінює роль і місце викладача та учня в системі «вчитель – інформаційна технологія навчання – учень». Інформаційна технологія навчання – не просто передатна ланка між вчителем і учнем; зміна засобів і методів навчання приводить до зміни змісту навчальної діяльності, що стає усе більш самостійною і творчою, сприяє реалізації індивідуального підходу в навчанні.

Поширення і зростання ролі та обсягів інформації привернули увагу до соціальної сфери, що і стало підґрунтям до формування нової загальної теорії суспільного розвитку, а також її політичної складової, яка виходить з того, що на сьогодні найбільш привабливою в плані ідеалів, цінностей та реальних можливостей є модель демократії, але в сучасних умовах, з розвитком систем глобальної комунікації та поширення інформації, вона потребує деякого вдосконалення, а також вирішення тих питань, на які не змогли дати відповіді попередні моделі демократичного розвитку. Нова демократія логічно отримує назву «інформаційної», різноманітні аспекти якої висвітлюються у рамках так званих теорій «е-», тобто «електронний уряд», «електронне голосування», «електронна держава» тощо [76, с. 214]

Становлення нової категорії політичної науки і практики стало можливим завдяки появі, формалізації та вдосконаленню загальної соціологічної теорії розвитку, що отримала назву інформаційного суспільства, а також через те, що сучасний технологічний розвиток дозволив вдосконалювати політичний процес, політичну систему, прийняття політичних рішень, роблячи сучасні демократичні режими більш «відкритими» та доступними для громадян, відкриваючи, в свою чергу, нові форми участі громадян у політиці.

Безперечно, що розвиток новітніх інформаційних технологій і глобальної комунікаційної мережі значною мірою позначаються в політичній сфері. Теорія і практика їхнього застосування в реалізації громадянських

цінностей, реформуванні та трансформації політичних інститутів, що представляють державу, соціальні спільноти та окремих індивідів, ясно свідчить про позитивний характер пристосування цих технологій до політичного життя, причому це проявляється як на глобальному, так і на національних рівнях.

З розвитком кабельного телебачення і комп'ютерів з'явилися проекти, автори яких пропонували переборювати властиві сучасному суспільству тенденції до приватизму і партикуляризму шляхом організації опитувань і прямої участі громадян через мережу «Інтернет» та електронну пошту в обговоренні найбільш злободенних проблем і голосуванні. З'явилася навіть спеціальна термінологія, за допомогою якої описувалися нові можливості прямої демократії (демократії участі) – «телекомунікаційний простір», «віртуальне співтовариство», «кібернетичний поліс», «комунікаційна демократія» (networked democracy).

Щоб уникнути цього відразу зазначимо, що становлення категорії і моделі інформаційної демократії пов'язане, перш за все, з ментальними аспектами людського буття, воно актуалізується на рівні зрушень свідомості та формуванні особистісної та масової культури. Тому не можна зводити її до якихось тільки технологічних інновацій, процесів комп'ютеризації та поширення масових комунікацій, хоча їхня роль у становленні нової теорії дійсно незаперечна.

Новітні інформаційно-комунікаційні технології відкривають можливості завдяки своєму інструментальному характеру для реалізації людських прав, воль та інтересів, що є основою прямої демократії. Завдяки новітнім технологіям індивід завжди може отримати будь-яку суспільно - чи індивідуально значущу інформацію та взяти участь у процесі прийняття політичних рішень. З іншого боку, з огляду на це, така демократія апріорі є елітарним типом, оскільки передбачає наявність певних знань, вмінь та навичок, без яких не можлива робота з інформаційно-комунікаційними засобами. Це питання може бути вирішене двома шляхами – або необхідна

певна елітизація, інтелектуалізація мас, або традиційне делегування повноважень до вузької мерітократичної (найкращої, компетентної в цьому випадку) еліти [76, С. 216]

Другий аспект процесу ухвалення рішень в інформаційній демократії стосується деліберативності – тобто процедури якнайширшого обговорення суспільно-значущих питань. У світлі сучасних фундаментальних розробок з цього приводу [25, с. 46] це не стільки консенсусна теорія демократії, скільки в більш загальному плані теорія конструктивізації міжперсонального (людська комунікація) та трансперсонального (владна комунікація) діалогу на основі високого рівня інформованості суб'єктів щодо суспільно-значимих питань та вироблення й імплементація найоптимальнішого на даний час політичного рішення. В свою чергу, виділення критеріїв оптимальності та ефективності вже належить до праксису кібернетики. Всі ці поняття загалом і становлять систему характеристик і екзистенцій інформаційної демократії як категорії політичної науки і прикладної моделі політики.

Розвиток новітніх телекомунікаційних технологій створив умови для розмивання національних кордонів, надав трансграничних якостей міцним і динамічним культурам, ідеям, цінностям, що завойовують нові території. Проте цей розвиток зовсім не заперечує національні культурні особливості, але дуже гостро ставить питання їхньої виживаності, певним чином екзаменує нації на стійкість. Вихід з цього полягає у можливості діалогу культур, певної акультуризації, сприяти якій повинні самі національні держави. І навряд чи сьогодні можливий інший вихід – ізоляціонізм з розвитком комунікацій так чи інакше призведе до дисбалансу всередині держави та наступної асиміляції, коли ослаблена культура не зможе адекватно відповідати на виклики глобалізму та бути гідно представленою на мапі майбутнього світу [76, с. 220].

Тобто головною цінністю демократії такого типу є інформація, а критерієм демократичності виступає, відповідно, доступ – до інформаційних баз даних, вільної, правдивої, неупередженої та об'єктивної інформації.

Гарантом цього виступає система права, заснована на інформаційних чинниках, яка набуває в інформаційну епоху нових рис. Реалізація цього права надає людині інформаційного суспільства нового статусу та можливостей, апріорі рівних для всіх.

Демократизація освіти між іншим стимулює розвиток міжнародних освітніх комунікацій. Глобалізаційні тенденції в освіті, окрім Болонського процесу, викликали до життя в Європі і такі процеси, як розробка Загальноєвропейських Рекомендацій (ЗЕР) з мовної освіти: вивчення, викладання та оцінювання. Цей процес, що триває з 1971 р. понині, спонукає до співпраці безліч міжнародних організацій: всіх країн - членів Ради Європи з культурного співробітництва і Канади, Національний Центр іноземних мов США, фонд Європейських центрів (Швейцарія), представників різних професійних інтересів у даній галузі, представників Європейської Комісії та її програми «Lingua», численних працівників установ з усієї Європи, що були респондентами Проектної Групи для реалізації зворотного зв'язку.

Названий документ має на меті поліпшення спілкування між європейцями з різними мовами та культурним підґрунтям. Європейська філософія мовного питання орієнтована на поліпшення спілкування (пор. мультикультурність виховання), що сприяє полегшенню мобільності студентів і викладачів (один із основних напрямків Болонського процесу), та на більш прямі контакти, що, своєю чергою, сприяє кращому взаєморозумінню і тіснішій співпраці. Автори Рекомендацій заявляють, що методи вивчення і викладання, які допомагають учням формувати й розвивати навички, знання та вміння, потрібні їм для того, щоб стати більш незалежними у своїх думках та діях і більш відповідальними і готовими до співпраці з іншими людьми. У цьому аспекті дана праця сприяє розвитку демократичного громадянства [12].

Автори цього документа підкреслюють стратегічне значення мови, необхідність підвищення і активізацію загальної і комунікативної компетенції. Іншим базовим напрямом вивчення мов є міжкультурний підхід.

Поки точиться боротьба між прихильниками мультикультуралізму, та їхніми супротивниками, в освітні програми поступово проникає підхід міжкультурної компетенції, який стисло можна визначити як вміння спілкуватися з представниками іншої культури, толерантно сприймаючи і поважаючи її.

Одним із важливих зовнішніх факторів є міжнародні політико-комунікативні зв'язки, які впливають із високого сучасного рівня розвитку глобальних інформаційних систем. В результаті все більше представників середнього класу, головним чином інтелігенції, пронизається такими цінностями демократії, як індивідуальні свободи, право на політичну участь, право на інакшу думку тощо. Все це, поряд із внутрішніми факторами, розширює соціальну базу опозиції автократичному режиму.

Необхідно, однак, враховувати, що зовнішні фактори самі по собі не можуть тільки сприяти росту демократичної самосвідомості, що в свою чергу веде до поширення кількості суб'єктів демократичного процесу. У сполученні із внутрішніми кризовими процесами, вони можуть лише зіграти роль каталізатора на початковому етапі процесу демократизації. Тому, не зважаючи на важливість зовнішніх передумов переходу до демократії, їх не слід перебільшувати [108, с. 52]

Початок процесу демократичного переходу (або демократизації) являє собою той історичний момент, коли його учасники (актори) усвідомлюють, що старий режим більше не може слугувати основою їхніх дій. У свою чергу, завершення процесу переходу визначається неможливістю повернення до вихідного стану, тобто перехід закінчується тоді, коли політичні актори починають розуміти незворотність змін.

Зазвичай перехід до демократії висуває дилему: реформа існуючого режиму (якщо він взагалі піддається реформуванню) або розрив з ним. Насправді істинна глибока демократизація поєднує в собі і реформу інститутів держави, і розрив з попередньою політичною практикою, і відмову від колишніх методів керівництва. Як правило, демократизація викликається

глибокою внутрішньою кризою економічних, політичних, соціальних структур суспільства, «зношеністю» ідеології або системи цінностей, і тому безпосередньо пов'язана з проблемами модернізації та виступає її інструментом.

Чим більше людей бере участь у формуванні свого безпосереднього політичного середовища, тим демократичнішим є суспільство. Децентралізація влади також полегшує практику впливу на уряд, сприяє етнічному мирові, суспільному порядку і легітимації політичної системи. Тому у випадку, якщо перехід від авторитаризму до демократії починається на місцевому рівні, але не формально, а реально, то певний час громадяни ще відчують недемократичну або напівдемократичну владу центру, і місцеві політики в такій ситуації можуть оволодіти багатим досвідом демократичної практики. Все це свідчить, що перехід до стабільної демократії буде успішнішим, якщо він буде досить тривалим.

Незважаючи на те, що етимологія слова «демократія» немовби не викликає жодних питань, слід визначити, що це один із випадків, коли буквальний переклад слова не може сприяти розумінню суті, а іноді цьому навіть заважає. Якщо прийняти визначення, що демократія – це влада народу, то постають питання – кого можна (треба) вважати достеменно цим народом, який обсяг влади може дозволити себе народ, і ким взагалі тоді керує цей народ [132, с. 22] І ще одне питання, як відокремити демократію, як владу народу, від охлократії – влади натовпу? Двадцяте століття це вік становлення постіндустріального суспільства, яке соціально орієнтоване (соціоцентричне), де людина пристосовується до потреб суспільства. У інформаційному суспільстві виникає потреба переходу до людиноцентризму, а якщо суспільство за будь яких обставин не готово перейти на цю парадигму, неминуче виникає конфлікт, під час якого духовні цінності втрачають власний сенс та значення. За таких умов гуманістичний аспект суспільного устрою полягає в тому, що за основу беруться загальнолюдські цінності, які саме й повинні декларуватися з боку демократичної влади. В

сучасній Україні сьогодні з боку влади навпаки, ідеологічно нав'язуються цінності етнічні, національні. Крім того, якщо керуватися класифікацією цінностей, запропонованих Рокичем, цінності можуть розподілятися не термінальні та інструментальні (тобто такі, які потрібні для досягнення термінальних цінностей) [див.: 107, с. 32] Суспільство повинно відходити від переваги інструментальних цінностей, а також не переносити на термінальні цінності ранг інструментальних, що характерно для нестійкого трансформаційного, конфліктного суспільства. У суспільстві повинні переважити термінальні цінності, а демократія - сприйматися більшістю не в якості засобу досягнення кращого життя, а як самостійна термінальна цінність, поряд із свободою, незалежністю тощо.

Розглядаючи специфіку, досягнення, переваги та недоліки інформатизації демократії, важливо, на нашу думку, зважати на застереження О. Бабкіної про те, що перехід до демократії – не самоціль, а шлях створення цивілізованої сучасної системи, стабільної, здатної до саморозвитку та створення всіх необхідних умов для нормального життя людини. Проблема демократії для нашої країни – це проблема формування такої соціальної й політичної системи, яка забезпечувала б керованість суспільством за участю народу, передбачала б можливість зміни влади без насильства, гарантувала б дотримання й захист прав і свобод людини. Отже, успішне здійснення в країні демократичної модернізації пов'язане з формуванням сучасних політичної, правової та виборчої систем, забезпеченням поділу і взаємодії влади, реформуванням державного механізму, і передусім судової влади, запровадженням сучасних механізмів і процедур пом'якшення конфліктів у державно-правовій сфері, забезпеченням прав і свобод громадянина [10]

Демократія не є засобом розв'язання усіх проблем життя. На виборах далеко не завжди перемогу отримує гідний та найкращий, парламентські слухання та дебати можуть продовжуватися годинами, днями і з боку стороннього спостерігача здаватися порожніми ,абсурдними. Вади й

недоліки демократії можуть легко її імітувати та стати поводом для маніпулювання. За умов демократії не виключені такі явища, як зловживання владою, корупція, аморальність влади.

### **Висновки до другого розділу**

Окреслення специфічної сутності та динаміки політико-культурних процесів в умовах складних внутрішніх і глобальних суспільно-політичних перетворень, дозволи визначити тенденцію розвитку демократичних прагнень особистості та суспільно-політичних очікувань. Особливе значення у цьому процесі належить змісту, рівням, структурі проявів особистісного фактору у формуванні демократичних політичних відносин. Важливо також враховувати культурні розходження та ідеологічні суперечності, що стоять на заваді переходу до демократії.

Серед факторів, які спричиняють фрагментації, хаотизації, стихійності та нерациональності політичної поведінки і свідомості індивіда в умовах політичної трансформації, названі повільна відмова від командно-адміністративних форм управління, інформаційна перенасиченість політичного спрямування, відсутність міцних ідеологічних імператив демократичного типу тощо. Вимоги демократичних перетворень та національної єдності виключають ситуації, коли у суспільстві наявний латентний ідеологічний розкол. Відтак політична культура особистості переповнена еkleктичними ідеями волюнтаризму й демократизму, індивідуалізму й патерналізму, прагматизму й політичної індиферентності тощо. Визначальною ознакою недемократичної політичної культури є переважне ігнорування особистістю демократії у системі життєвих цінностей, сприйняття політики не як науки про соціальне благо, а як поля боротьби та брудних технологій.

Демократичні прагнення окремих індивідів та суспільно-політичні очікування в умовах трансформаційної динаміки формують основи

політичної культури нового типу – культури злагоди, громадянського миру, пошани до свобод і прав людини. Політична культура особистості, до якої необхідно прагнути в ідеалі, є активістською, впорядкованою, громадсько-системною, що можна досягти лише за умов протидії хаосу масово-інформаційних імпульсів, системною і безперервною просвітницькою діяльністю, що прищеплювала б людині трансформаційного суспільства цінності демократії, громадянськості, толерантності, відповідальності, власної суб'єктивно-громадської значущості тощо. Демократизація суспільства спонукає підвищення рівня готовності громадян до відповідального і свідомого вибору, здатності до толерантного розв'язання конфліктних ситуацій.

Вагомим є й основні здобутки, недоліки і перспективи створення глобального світового порядку, в умовах якого інформація, наука й освіта задають зростаючі темпи і ритм саморозгортання та функціонування нового типу соціально-політичних відносин в цілому, та політичної культури особистості зокрема.

Стверджується, що, необхідне для розвитку демократичних орієнтирів, комунікативне наближення держави та громадянського суспільства стає більш досяжним в умовах тотальної інформатизації змісту й форми політичного простору. Сучасні досягнення інформаційного суспільства, навіть в умовах трансформаційних ризиків та загроз, сприяють налагодженню громадянсько-просвітницького руху, прозорості прийняття політичних рішень, комунікативній взаємодії різних суб'єктів політичного процесу тощо. За цих тенденцій особистість здатна активно соціалізуватись та здобуває додаткові імпульси привносити суспільний позитив в процес трансформації соціально-політичної та громадської сфери.

Поняття «глобальна комунікація» в наш час кардинально змінює зміст географічних координат у контексті не лише адміністративно-територіального устрою та міждержавних кордонів, але й провокує до ідейної, ціннісної, орієнтаційної взаємозалежності світу, створює підґрунтя

для формування єдиної світової системи економічних, політичних та соціокультурних зв'язків. Пріоритетними сферами суспільного життя ХХІ ст. визнані наука, що продукує нові знання, та освіта, що «олюднює» їх, сприяє розширенню меж культурного розвитку.

## РОЗДІЛ 3

### ОБ'ЄКТИВНІ І СУБ'ЄКТИВНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

#### 3.1 Політична система як середовище розвитку політичної культури

Формування демократичної політичної культури в трансформаційний період має свої особливості, обумовлені змінними обставинами, перемінністю пріоритетів політичного життя, зміною конкретних виконавців (державних діячів) «першої величини», балансуванням між стратегічними партнерами тощо. Науково доведено, що засвоєння політичних цінностей та поглядів продовжується протягом всього життя. Люди пристосовуються до умов та інститутів, що змінюються, але «переорієнтація – це завжди складно», а «раннє навчання значно обмежує обсяг та легкість навчання у майбутньому» [211].

Рівень політичної культури індивіда залежить від рівня його політичної свідомості, від того, наскільки адекватно до існуючих реалій відображена у його свідомості політична дійсність. Від цього залежить інтерес, який виявляє до політичного життя суспільства той чи інший індивід, а також характер його уявлень про політику. Саме політична свідомість вирішально впливає на розвиток політичного життя, адже вона впливає на виникнення політичної активності або навпаки — пасивність чи навіть апатію конкретного індивіда. Вона відіграє роль своєрідного регулятора політичної поведінки людини. Політична свідомість, як ми могли переконатися, є складним, багатоструктурним і багаторівневим поняттям.

Поняття «політична культура» в концентрованому вигляді складається з таких основних змістових блоків: 1) культури політичної свідомості (політичні знання, інтереси, уявлення, переконання, цінності, звичаї, традиції, норми, настанови); 2) культури політичної поведінки (участь у

політичному житті, політична діяльність); 3) культури функціонування політичних інститутів (культури електорального процесу, культури прийняття та реалізації політичних рішень, культури врегулювання політичних конфліктів).

Формування концепції політичної культури залишається доволі плідним, евристично насиченим напрямком наукових пошуків, який, проте, потребує модернізації з метою пошуку найадекватніших до теперішніх політичних процесів категоріальних індикаторів, які дадуть змогу змодельовати і дослідити складні політичні явища та феномени, притаманні нашій швидкоплинній сучасності.

Отже, проблема сучасної політичної культури в суспільствах, що трансформуються є комплексною проблемою. Її вирішення потребує з'ясування тих характерних ознак, які визначають стан політичної культури суспільства; окреслення сукупності чинників, які сприяють або не сприяють формуванню того рівня культури, який відповідає ідеалам державотворення; теоретичного осмислення специфіки кожного із цих чинників у конкретний історичний період та особливостей структурних взаємозв'язків між ними. В якості прикладу український науковець І. Галактіонова пропонує власну класифікацію чинників впливу на політичну культуру. Вона представлена у вигляді дихотомії "внутрішні / зовнішні" фактори. Внутрішні фактори: вплив найближчого довколишнього середовища (родина, навчальні заклади, групи однолітків, трудовий колектив); тип постійного місця проживання людини; особливості психології людини. Зовнішні фактори: ЗМІ; ідеологія; культура; громадянська освіта [34, с. 84].

Сьогодні вже чимало наукових праць, що присвячено аналізу міжнародних, ідеологічних, правових, моральних, релігійних, соціокультурних, техногенних та інших чинників формування політичної культури нашого суспільства, створено цілу низку державних та громадських політичних інституцій, які займаються аналізом особливостей поведінки, свідомості і діяльності громадян. У загальному вимірі особлива складність

суспільних перетворень в Україні полягає в тому, що українське суспільство здійснює потрібну трансформацію: одночасно виконуються завдання ринкового реформування економіки, демократизації та створення національної держави.

На нашу думку, серед безлічі чинників формування політичної культури особистості в країнах, що трансформуються, варто виділити головні: дизайн та зміни політичної системи, роль еліт та національних лідерів, зовнішні впливи та геополітичний контекст, а також система освіти та виховання. І насамперед, процес формування демократичної культури залежить від політичної системи, яка сама істотно змінюється в період суспільних трансформацій.

Термін «політична культура», на думку російського дослідника Ю. Пивоварова, в структурі політичної науки займає місце десь між поняттями «культура як така» і «політична система». За його допомогою аналізуються типи поведінки, цілеспрямування, системи цінностей індивідів і соціальних груп, форми і процедури, в рамках яких відбувається прийняття і реалізація політичних рішень» [141, с. 275].

Політична система — це сукупність інститутів та груп, які формують і розподіляють політичну владу та здійснюють управління суспільними процесами, а також репрезентують інтереси певних соціальних груп у рамках відповідної правової системи і політичної культури. Структура політичної системи містить: 1) політичні інститути державної влади — глава держави, парламент, уряд, представники держави на регіональному рівні; 2) політичні інститути регіональної влади — політичні виконавчі та представницькі (законодавчі) органи суб'єктів федерації, автономії та регіонального самоврядування; 3) політичні інститути місцевого самоврядування (сільські, селищні, міські ради та голови місцевого самоврядування); 4) політичні інститути, які забезпечують формування політичної влади та політичного управління — виборча та партійна системи; 5) політична культура (політичні знання, цінності, стиль політичного мовлення, моделі політичної поведінки);

б) суб'єкти політичного процесу — громадяни, політичні та громадські лідери, партії, громадські організації та тіньові суб'єкти політики (мафії, клани, кліки); 7) форми політичної взаємодії (співпраця, конкуренція, конфлікт, консолідація, панування та експлуатація).

До сказаного треба додати, що органи держави входять не тільки в політичну, але і адміністративну, військово-силову та правову системи. Адміністративну владу здійснює адміністративний апарат, основу якого становлять чиновники (державні службовці) на всіх рівнях політичної системи, починаючи від райдержадміністрацій аж до адміністрації президента, як наприклад, в Україні. Адміністративний апарат як політично нейтральний орган держави забезпечує технологічний процес підготовки і виконання політичних рішень, які приймають політичні органи. Однак адміністративний апарат на відміну від політичних органів формується шляхом призначення або найму, а тривалість терміну його повноважень лише незначною мірою залежить від перемоги тих чи інших політичних сил на виборах (за винятком президентської форми правління). В усьому світі адміністративні методи діяльності органів державної влади відіграють все меншу роль, поступаючись методам інформаційного впливу та соціального партнерства на основі моделювання та підтримки конструктивних моделей соціальної поведінки з боку держави.

Отже, політична система, яка розуміється ширше, ніж діяльність держави в цілому та окремих органів влади, передбачає також систему прийняття рішень, у які включені елементи громадянського суспільства, ЗМІ, групи впливу, знаходяться у тісному взаємозв'язку із політичною культурою. Безумовно, політична система впливає на політичну культуру, що формується, але й остання також зумовлює політичний порядок денний, вплив на процедуру прийняття рішень, економічну та політичну поведінку особистості та суспільних груп тощо. Саме тому, детермінуючи політичну систему як чітко структуровану одиницю, у сучасній політичній науці найбільш частіше виокремлюють чотири основні групи її складових

елементів: політичні інститути; політичні відносини; політичні норми; політичну свідомість і політичну культуру [165, с. 305].

Вирізняючи політичні орієнтації-настанови як форми індивідуального буття політичної культури, Г. Алмонд водночас розподіляє їх за об'єктами, до яких зараховує суб'єкт орієнтації — «Я» і політичну систему. Останню він поділяє на три класи об'єктів:

специфічні ролі або структури, наприклад, законодавчі і виконавчі органи;

виконавці ролей (монархи, законодавці й адміністратори);

конкретні публічні політичні події, рішення та їх виконання.

Об'єкти, які становлять предметне поле політичної культури, відображені у відповідних формах свідомості — уявленнях, почуттях, оцінкових судженнях. У дослідженні Г. Алмонда і С. Верби структура політичної культури — це сукупність запитань, спрямованих на отримання такої інформації.

1. Якими знаннями про політичну систему взагалі та її «конституційними» характеристиками зокрема володіє індивід? Яке його емоційне ставлення до цих про ці структури, еліти і лідерів?

3. Що він знає про локальний рівень політики, структури, індивідів і рішення цього рівня? Які його почуття і думки про них?

4. Наскільки він усвідомлює себе членом своєї політичної системи? Що знає про свої права, обов'язки і можливості впливати на прийняття рішень? Які норми участі і поведінки визнає і використовує? [2, с. 37].

Однозначно, важливою є не лише політичні орієнтації суспільства в цілому, а й орієнтації особистості, що є визначальними для демократичної культури участі, згідно класиків теорії політичної культури. В цьому сенсі методологічну дискусію продовжує точка зору щодо демократичного транзиту, яку виділяють відомі політологи Ф. Шміттер та Г. О'Доннел, — за швидкоплинними змінами політичної системи «зверху», що починають суспільну трансформацію, слідує стадія ресоціалізації, упродовж якої

відбувається засвоєння громадянами справді демократичних цінностей та правил гри і поступове впровадження цих принципів у нову політичну систему. Важливо зазначити, що цей процес має відбутися на рівні буденної свідомості, стати звичкоюлише, тоді ми зможемо стверджувати, що сформувалась нова, громадянська культура, властива всім демократичним державам» [214, р. 37]. Їхня аргументація полягає в тому, що раз перехід відбувається в швидко змінній ситуації, то «не можна покладатися на відносно сталі економічні, соціальні, культурні та вузькопартійні категорії для ідентифікації та аналізу, оцінювати ідентичності та стратегії, які захищають існуючий status quo і борються з реформуванням чи зміною їх» [214]. Вони не беруться заперечувати довготривалий вплив «структурних» чинників, однак вважають, що політичні чинники та стратегії є важливішими для трансформаційних процесів. Прибічників структурного підходу (С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Верба, Д. Растоу, Р. Інглехарт) цікавлять, в першу чергу, виявлені та зафіксовані загальні положення між певними соціально-економічними та культурно-ціннісними змінними [162]. При цьому дані цих положень подаються власне як структурні (тобто, зумовлені впливом деяких об'єктивних суспільних структур, а не суб'єктивними намірами та діями акторів-учасників політичного процесу) умови демократії та демократизації [105, с. 15]. Якщо розглянути узагальнену структурну модель переходу до демократії, то можна виокремити чотири основних типи структурних передумов демократизації:

- здобуття національної єдності і відповідної національної ідентичності;
- досягнення відносно високого рівня економічного розвитку;
- розповсюдження культурних норм і цінностей, які передбачають визнання демократичних принципів, довіру до ключових політичних інститутів, почуття громадянського обов'язку тощо;
- наявність ефективної держави і дієвого владного апарату [105, с.17].

Український політолог О. Бабкіна, вважає, що «до важливих соціально-економічних чинників розвитку політичних інститутів у традиційних суспільствах належать також зрушення в суспільній думці, які, у свою чергу, тісно пов'язані зі зміною політичної, соціальної та економічної ситуації і всередині країни, і за її межами» [9, с. 37]. Крім цього, можна визначити певні загальні закономірності трансформації політичних систем у країнах «нових» демократій.

По-перше, швидкі темпи суспільних перетворень забезпечуються в тих країнах, де склався комплекс внутрішніх та зовнішніх чинників, де забезпечено масову участь широких соціальних і політичних сил у реформуванні суспільства, де інституціональні передумови накладалися на історично сформовані демократичні традиції.

По-друге, у тих країнах, де одночасно здійснювались економічні й політичні перетворення, формувались засади національної державності, демократична трансформація набула поступового, поетапного характеру.

По-третє, повільні темпи та невиразні результати трансформації спричинені відсутністю економічних та соціокультурних передумов, а процес демократизації є результатом боротьби політичних сил та еліт за владу.

По-четверте, процес демократизації у посттоталітарній країні має особливості, зумовлені історичним досвідом, традиціями, політичною культурою.

По-п'яте, демократія передбачає наявність сформованого ринку та інституту приватної власності, які забезпечують потужний середній клас, достатньо оформлені групи інтересів та політичні партії, незалежні від держави, автономію особи, її імунітет щодо тотального державного втручання й контролю, що врешті є основою громадянського суспільства [175, с. 132-133].

Безумовно, для держав, що перебувають у трансформації, завжди були важливі й певні політико-системні зразки, якими найчастіше виступають сталі демократичні системи – англо-саксонського чи європейсько-

континентального типу. Проте, політична система, що позитивно себе зарекомендувала в таких державах, як Німеччина, США, Велика Британія, не обов'язково ефективно працюватиме в країнах перехідної демократії. Основними причинами цього є відмінність політичної культури, ментальності та політичної традиції, що викристалізувалися протягом багатьох сторіч. За тривалий час існування політичних систем цих держав лідери напрацювали весь спектр законів, норм поведінки та правил гри, створено інститути, які ефективно взаємодіють між собою. А в країнах перехідної демократії відбуваються часті зміни законів, іноді немає механізмів упровадження окремих законів, є суперечності між законами та підзаконними актами, не сформовані принципи політичної культури. Саме тому в процесі формування політичної системи у країнах перехідної демократії можливим є упровадження лише окремих елементів, які вже продемонстрували свою ефективність.

Найчастіше політологи виділяють в якості вирішального для політичної культури особистості такий елемент політичної системи, як громадянське суспільство. Інститути громадянського суспільства впорядковують і систематизують вимоги людей і тим самим запобігають руйнівним соціальним конфліктам. Однак громадянське суспільство може справляти і негативний вплив на консолідацію демократії за цілою низкою параметрів. Воно може зробити процес формування більшості більш тривалим, важким і випадковим, тим самим знижуючи легітимність демократичних урядів; здатне породити постійні перекоси в розподілі впливу в політичному процесі; може впроваджувати в політичне життя складну і заплутану систему компромісів; може посилювати тенденцію до вирішення всіх проблем із «суспільного котла», коли кожна асоціація, кожний рух задовольняє власні інтереси за рахунок суспільства в цілому, що призводить до неефективної, інфляційної економіки. Дуже небезпечно, коли існує кілька громадянських суспільств у вигляді різних або навіть несумісних етнічних чи культурних спільнот. Згідно висновкам Ф. Шміттєра: «Кожне конкретне

громадянське суспільство здійснюватиме на демократію змішаний вплив» [194, с. 24-25]. При консолідації демократичного режиму відбувається інституціоналізація невизначеності певних ролей і сфер політичного життя, але одночасно громадяни одержують впевненість, що боротьба за державні пости і/або вплив буде чесною і не вийде за межі передбачуваного набору варіантів. Сучасна представницька, політична демократія базується на «обмеженій невизначеності» і умовній згоді акторів приймати породжені нею результати [194, с. 17].

Деякі вчені, як, наприклад, О. Енкарнасьйон, вважає, що уявлення, ніби громадянське суспільство може бути двигуном демократичної трансформації колишніх авторитарних і тоталітарних суспільств, хоча й привабливе, але має глибокі вади. Політика просування демократії, зосереджена на активній підтримці громадянського суспільства, приречена на серйозні труднощі, якщо не на провал. По-перше, існує проблема здійснимості цієї політики, що впливає із сумнівної універсальності концепції громадянського суспільства, принаймні у тому вигляді, в якому її традиційно розуміють на Заході. Мало уваги звертається на можливість того, що підтримка громадянського суспільства в контексті нерозвиненості політичних систем, перевантаженості новопосталих демократичних урядів і високої політизованості населення може дати неочікуваний результат, призводячи до ускладнення, а не до полегшення консолідації демократії. По-друге, сумнівним є твердження, ніби сильне громадянське суспільство – необхідна умова успішної демократизації. Без політичної інституціоналізації чи соціально-економічного розвитку широке і мобілізоване громадянське суспільство радше буде своєрідним непередбачуваним чинником, який відіграватиме потенційно дестабілізуючу роль. Ця точка зору співпадає з точкою зору С. Хантінгтона про негативні наслідки зростання політичної активності без її інституціоналізації. Вплив громадянського суспільства на формування і збереження демократії залежить від типу політичної системи та від характеру взаємодії держави і громадянського суспільства. Громадянське суспільство в розвинених

соціальних державах, де більшість населення належить до середнього класу, відрізняється від громадянського суспільства, в якому частка цього класу незначна, а більшість населення належить до нижчого класу. До речі, в Україні громадянське суспільство формується саме в таких умовах. Незважаючи на відповідну автономність, громадянське суспільство й держава перебувають у складній інверсії та взаємодоповнюють одне одного.

Ф. Рудич виокремлює три діалектично суперечливі варіанти їхніх взаємовідносин. У першому випадку громадянське суспільство пригнічує держава, внаслідок чого виникає тоталітарний режим. У другому – за існування хиткої рівноваги між громадянським суспільством і державою виникають авторитарні режими різного ступеня жорстокості. Третій варіант передбачає, що держава виконує волю громадянського суспільства, діє в правових межах, що сприяє виникненню й функціонуванню демократичного режиму [147, с. 36].

На думку О. Галкіна, дотримання політичних «правил гри», прийнятих в державах з розвинутими демократичними інститутами, є суттєвим елементом політичної культури. Стан суспільної системи багато в чому залежить від того, які способи співставлення протилежних інтересів і вирішення протиріч, що виникають при цьому, утвердились в її політичній культурі. Вчений розглядає дві полярні моделі такого вирішення – тотальна конфронтація і ослаблення реально існуючого протиріччя шляхом згоди (консенсусу) між конкуруючими групами. При цьому під консенсусом він розуміє не тільки пошук компромісу з найактуальніших питань, але й принципове визнання того, що протиріччя між групами, які складають суспільну систему, ніколи не бувають абсолютними, що при всій несхожості їх інтересів існує сфера потенційної згоди [35, с. 116].

Як стверджує Р. Даль, «консолідація демократії вимагає усталеної демократичної культури, що здатна допомогти країні здолати кризи, забезпечує адекватну емоційну і раціональну підтримку чіткому виконанню демократичних процедур. Якщо ж політичні інститути не спираються на

демократичну політичну культуру, то кризова ситуація може спрямувати державу на шлях до авторитаризму» [206, с. 34].

В цьому контексті є цікавим аналіз Ш. Ейзенштадта щодо причин несталості демократичних систем держав, що трансформуються. На думку вченого, відкритість політичного процесу, з одного боку, обумовлює безперервність існування демократичних систем, а з іншого – це головна причина їх крихкості. Конституційно-демократичним режимам притаманна крихкість і несталість, причина яких не зводиться до конкретних обставин, спроможних викликати нестабільність за будь-якої соціальної структури чи будь-якої політичної системи. Така їх вразливість коріниться в ідеологічній та інституціональній історії сучасних політичних формацій, так само, як і в культурній і політичній програмі сучасності [199, с.72]. Отже, несталість є ознакою сучасних політичних систем, а не чимось таким, що має «зовнішні причини», котрі можна усунути, нейтралізувати тощо. Ш. Ейзенштадт вважає, що протест і можливість змін деяких інституційних основ нині вже не вважаються незаконними чи навіть крайніми проявами політичного процесу [199, с. 67].

Також, на думку Ш. Ейзенштадта, специфіка в принципі незупинного розвитку політичних систем така, полягає у тому, що сприятливі умови для функціонування конституційно-демократичних систем у певні історичні періоди самі по собі не гарантують безперервності їх існування і відтворення. Але успішна інституціоналізація конституційно-демократичного ладу багато в чому сприяє закріпленню таких умов. Однак в надрах будь-якої конституційної демократії можуть розвиватися процеси, що розмивають її. Вчений описує причини цього. По-перше, оскільки сучасні режими розвиваються в обстановці безперервних змін і оскільки в них відбуваються соціальні, політичні та економічні зрушення, розподіл влади в цих режимах теж може змінюватися, що призводить до ерозії значної частини владних центрів. По-друге, масштабні зміни часто обумовлюють підірив автономності і самобутності різних еліт, центру і різних груп. Прихильність до існуючих

правил гри і підтримання балансу між державою і громадянським суспільством може вступати в протиріччя з новими вимогами, що висуваються новими соціальними силами [73].

Як бачимо, щодо ролі політичної системи у розвитку політичної культури особистості та важливості останньої ведеться в політологів дискусія. Не врахування висновків науковців не допустиме в розбудові демократії у трансформаційний період. Саме так розбудова демократичного громадянського суспільства забезпечить собі успіх. При цьому слід врахувати те, що в перехідних суспільствах політична культура залежить не лише від політико-системних структурних чинників, які ще не встигли пройти випробування на інституційну стабільність, а й від світоглядних орієнтацій та спрямованості особистості політичного лідера (керівника держави) та культури й цінностей політичних еліт в цілому.

### **3.2 Політичне лідерство та політична культура особистості: особливості взаємовпливу**

В умовах демократизації політичної системи суттєво розширюється особистісна природа політики, що, у свою чергу, вимагає нового осмислення змістовного наповнення політичного лідерства. Політичне лідерство являє собою складне та багатогранне явище, дослідження якого на початку XXI століття, має велике наукове й практичне значення. Воно є невід'ємним атрибутом політичної системи та необхідним елементом для функціонування політичної влади.

Проблематика політичного лідерства сягає своїм корінням у глибоку давнину. Цією проблемою займалися, серед інших, і Платон, і Аристотель. У середні віки Н. Макіавеллі вважав, що типовий політичний лідер — правитель, який домагається мети, не вибираючи засобів. Ф. Ніцше у праці «Генеалогія моралі» вказував на прагнення людини зайняти пост лідера як на природний інстинкт людини і зазначав, що лідер має право ігнорувати

мораль. На думку З. Фрейда, народні маси потребують авторитету так, як сім'я потребує авторитетного батька [106, с. 132].

Своєрідне тлумачення лідерства дав німецький мислитель К. Маркс, визначаючи лідера як особу, якій властиві уміння, знання, авторитет, організаторський талант і яка є виразником інтересів і волі певного класу, зокрема пролетаріату [148, с. 309].

Відзначимо, що термін «політичний лідер» широко використовується в сучасній політології, але дотепер за ним не закріпилося якесь певне значення. Нерідко він ототожнюється з поняттями «керівник», «вождь», «правитель», «глава». Проте очевидно, що не кожен правитель є лідером в узагальненому вигляді. Лідер політичний — це або глава держави, або партії, громадської організації, руху. Він повинен спиратися на вирішальні ланки політичної системи, інакше неможливе його просування політичними сходами до самих її висот. Але в той же час сама політична система не повинна залежати від особистих якостей політичного лідера, його слабкостей і достоїнств [121, с. 181].

У політологічному аспекті політичне лідерство — це суспільно політичний процес, за якого одна, а іноді й кілька осіб беруть на себе й виконують роль керівника, провідника певної соціальної групи, громадсько-політичної організації чи руху, держави або суспільства в цілому. Крім того, як справедливо відзначає А. Пахарєв — лідерство, це не тільки набір неординарних якостей і здібностей лідера, а й особливий вид міжособистісних взаємин, і його вплив є цілеспрямованим і передбачуваним, характеризується тривалістю часу та динамічністю [див.: 121, с. 186].

Аналіз політичних концепцій з проблеми визначення поняття політичного лідерства показує, що різниця у поглядах вчених стосується оцінок ефективності лідерства у сфері взаємодії та взаємовпливів між лідером та його послідовниками, а також у розподілі владних повноважень, які здійснює лідер між своїми прихильниками.

Важливо виділити два аспекти цього феномена: 1) визначення формально посадового статусу лідера, пов'язаного з володінням владою; 2) виявлення суб'єктивної діяльності лідера з виконання покладеної на нього соціально політичної ролі. Перший аспект має ключове значення для оцінки індивіда як політичного лідера. Другий — обумовлює лише збереження владної посади, а також слугує для оцінки лідера як результативного або нерезультативного.

У питанні про політичне лідерство в Україні, як справедливо відзначає Ф. Рудич, слід виходити з того, що політична еліта України, її лідери протягом багатьох сторіч формувалися залежно від центральної влади. В сучасній Україні політичну еліту представляють колишні партійні, профспілкові, комсомольські функціонери, а також представники національно демократично налаштованих верств [121, с. 187].

Можна виокремити три групи політичних лідерів України. До першої слід зарахувати політичних діячів, відомих в українському суспільстві, які обіймали чи обіймають високі державні посади; другу утворюють політичні лідери партій і рухів, профспілок, громадсько-політичних об'єднань; третю групу становлять представники регіональних політичних угруповань.

Політичне лідерство полягає в діях, направлених на зміну середовища. Його специфічний характер залежить від комбінації трьох факторів: особисті риси лідерів, інструменти, які вони мають у своєму розпорядженні, і ситуація, з якою вони мають справу.

Більшість дослідників справедливо відзначає, що найхарактерніша помилка сучасних лідерів — це підміна мети засобами її досягнення. Так було багато разів в історії та продовжується і сьогодні на макро і мікрорівні. Якщо мета — підвищення добробуту і вільний розвиток народу, то засоби — це демократизація і ринок. Але частина засобів розглядається як мета. Зрозуміло, розробка механізмів поставленої мети є найважливішим елементом діяльності політичного діяча, але неприпустимо змішувати мету і засоби.

Погодимось із думкою В. М. Мораря, що проблема політичного лідерства делікатна, не можна впадати в крайнощі — або перебільшувати роль лідера, або недооцінювати його можливості та здібності. Треба зважати на те, що багато залежить від оточення лідера, помічників, радників. Якості лідера також багато в чому залежать від стану суспільної атмосфери, від уміння знаходити взаєморозуміння з громадськістю. На сьогодні в умовах політичного суперництва велике значення має проблема формування і висунення молодих лідерів. Нова генерація політичних лідерів повинна проходити спеціальну підготовку та відбір, професійно займатися політичною діяльністю, діяти в межах демократичних норм і процедур прийняття політичних рішень, взаємодії різних видів влади. І, найголовніше, в основі всього має бути поставлена тріада: мораль — правда — справедливість [121, с. 189].

Політичні еліти можуть формувати громадянську свідомість, певні настановлення, виступають впливовим агентом політичної соціалізації, це доводять спеціалісти з вивчення громадської думки. Але як це поєднується з принципами, на основі яких формується громадянське суспільство? Г. Гегель основними принципами, на базі яких функціонує громадянське суспільство, називав приватну власність, особисту свободу, загальну обізнаність, справедливість, суворе дотримання законів і вільне формування громадської думки. Що стосується останнього принципу, то і в країнах, в яких існує розвинене громадянське суспільство, абсолютно вільне формування громадської думки неможливе. Якраз це в значній мірі і дозволяє формувати громадянське суспільство «певного рівня, дистрибуції і типу» — такого, що сприяє консолідації і збереженню демократії і стабільності в суспільстві.

Чи виділяється в інституційній системі суспільства лідер, ядро цієї системи? А. Грамші вважав основним елементом партію. Не всі погоджуються з тим, що громадянське суспільство включає політичні організації, зокрема партії. Однак, як вважають М. Фолі, Б. Едвардс, політичні фактори необхідно враховувати, оскільки вони сприяють

встановленню зв'язків між громадянами і державою. Багато вчених до суб'єктів громадянського суспільства відносять лише партії, які проходять етап становлення, формування, і виключають партії, котрі беруть участь у здійсненні державної влади. Громадянське суспільство представлене як неполітичними організаціями, що прагнуть досягти компромісу, узгодити протилежні інтереси (це численні організації захисту інтересів різних соціальних груп), так і політичними, які є противагою державній владі. Але це не обов'язково партії. Іноді суспільно-політичні рухи (наприклад, антивоєнні) стають об'єднавчим елементом в політичній системі суспільства, здатним змусити державу змінити політику, або перебирають на себе виконання певних функцій держави, наприклад, функцію інтеграції суспільства. На думку Дж. Каллберга, Дж. Хіглі і Я. Пакульські, «динаміка та траєкторія політичних змін в посткомуністичних країнах можуть практично повністю пояснюватися як похідні від структури і поведінки еліт» [213, с. 176]. Підкреслюючи важливість єдності та консенсусу еліт для демократії, дослідники цього напрямку зазначають, що за умов, коли політична еліта роз'єднана і перебуває у стані конфлікту, досягнути консолідації демократії значно складніше.

Демократія, як вважає А. Пшеворський, дійсно має непередбачуваність. Демократизація - це процес, в якому різноманітні інтереси змушені змагатися один з одним. Незрозумілість стає узаконеним правилом. Вирішальний крок до демократії відбувається в той момент, коли влада перестає належати групі осіб та переходить у сферу закономірності [173]. Коли з'являються ці нові правила або інститути, еліта та політичні діячі в цілому починають думати не тільки про найближче майбутнє, але й більш масштабно. Очевидно, що еліта відіграє важливу роль у час переходу, і часто питання про те, відбудеться перехід чи ні (і чим закінчиться цей перехід) вирішується у зв'язку з поведінкою еліти та лідера держави зокрема. Дослідницький проект «Демократія в країнах, що розвиваються», здійснений під керівництвом Л. Даймонда, Дж. Лінца та С. Ліпсета, також зосереджується на боротьбі за

демократію в різних країнах, що розвиваються. Автори приділяють головну увагу структурним чинникам та інститутам у процесі демократичного транзиту, але водночас зазначають, що структури та інститути, особливо політичні, набувають тієї форми, якої їм надають дії та позиції політичних лідерів. Тому вони особливо наголошують на межах усвідомленого вибору та ролі політичних лідерів [207, с. 15]. Дослідники роблять досить важливе спостереження: «Чим несприятливішими є структурні обставини демократизації, тим більш вправними, інноваційними, відважними та демократично налаштованими повинні бути політичні лідери для виживання демократії. Натомість там, де перепони не є серйозними, а демократичні труднощі не є непереборними, вони можуть суттєво ускладнюватися слабким керівництвом і поганим вибором» [208].

Безперечно, що у процесі своєї діяльності лідери більшою чи меншою мірою впливають на формування політичної свідомості громадян. Політичні лідери виступають джерелом «достовірної інформації» через промови та заяви, очікуючи на підтримку громадян, яка найповніше і проявляється під час виборів. Громадяни, сподіваючись на реалізацію лідерами обіцянок, що відповідають ціннісній складовій їхньої політичної культури, віддають свої голоси за того чи іншого кандидата або виявляють байдужість до участі у виборах. Відповідно, якщо сподівання виборців не справдилися, і обрані ними політичні лідери не обстоювали інтересів громадян, то на наступний термін таких лідерів, найімовірніше, не оберуть. Отже, від того, наскільки якісно політичний лідер використовуватиме інструменти впливу та відповідатиме політико-культурним настановам, залежатиме його легітимізована політична активність. З другого боку, лідери також піддаються впливу політичної системи та змінюють власну політичну свідомість, підводячи її під стандарти, які існують у цій політичній системі.

Проте таке асоціювання концепції поступового «розчинення» феномена політичного лідерства в процесі становлення і розвитку демократичних інституцій (коли «кращий» визначається групою і ним може

стати практично будь-хто за умови підтримки з боку групи) із доктриною лібералізму не може вважатись ані методологічно, ані теоретично коректним. В цьому сенсі можна навести слова Л. фон Мізеса, автора класичної роботи «Лібералізм», який, описуючи політичне лідерство, зовсім не відкидав ідеї, що правити повинні «кращі» (тобто ті, хто крім підтримки групи мають ще й певні специфічні індивідуальні риси, а також здатні виконувати принаймні таку функцію, як організація та мобілізація мас). По суті, основне його зауваження стосувалось не суб'єктивного аспекта політичного лідерства як такого, а тільки способу набуття статусу політичного лідера. Саме це вчений мав на увазі, коли твердив, що «той, хто не може посісти місце лідера завдяки силі своїх аргументів та довірі, яку викликає його особистість, не має підстав скаржитись, що громадяни обирають не його, а когось іншого» [116, с. 48]. Таким чином, викладаючи власне бачення демократії, а також того, що являє собою демократична політична система, Л. фон Мізес ні в якому разі не намагався обґрунтувати той тип організації суспільно-політичного життя, коли вільні маси вільно управляють власним життям без потреби в будь-якій персоналізації чи інституціоналізації своїх політичних інтересів.

Подібне визначення входить у суперечність з такими принципами демократії, як широка участь громадян у політичному житті, їх можливість впливати на прийняття політичних рішень тощо (до речі, серед згаданих авторів на необхідність певної ревізії базових принципів особистісної концепції вказував ще Й. Шумпетер, а Р. Даль розробив операціональний спосіб розв'язання проблеми співвідношення діяльності політичного лідера та процесом політичної участі в демократичних політичних системах).

Саме тому, поряд з особистісною концепцією політичного лідерства, було запропоновано її своєрідний антипод. Маємо на увазі групову концепцію політичного лідерства. Одним з її представників вважається Д. Гемпфіл. Однак, формулюючи власну теорію політичного лідерства, він називає цілий ряд дослідників, які, на його думку, виступили попередниками групової концепції (це І. Бентам, Е. Джексон, Ж-Ж. Руссо). Серед науковців,

які розробляли групову теорію політичного лідерства, не можна не згадати імена М. Хермана, Т. Парсонса, Ю. Дженнігса. Основні положення цієї концепції у своїх теоретичних студіях розвинув Р. Стогділл, який спробував описати політичне лідерство в термінах синхронізації взаємних очікувань між членами певної групи, на основі якої виділяється фігура політичного лідера [215, р. 21].

Останнім часом, поряд з класичними груповими, ситуаційними та особистісними теоріями політичного лідерства, з'являється й низка нових надзвичайно цікавих інтерпретацій цього феномена, які можна умовно визначити поняттям «інтегративних концепцій». Здебільшого їх розвиток обумовлений появою нових концепцій демократії та специфіки політичної культури. В цьому контексті безумовний інтерес становить феномен «сильної демократії» Б. Барбера. Справді, як цілком слушно зауважує В. Скрипнюк в ході аналізу концепції «сильної демократії» Б. Барбера, у своєму розумінні політичного лідерства цей автор схиляється саме до інтегративної моделі, «середнього шляху» між особистісною та колективною інтерпретацією [167, с. 318].

Як бачимо, якщо показник групової підтримки досягне критично низької величини, то навіть за умов сприятливих зовнішніх обставин та наявності видатних особистих здібностей політичний лідер завжди опинятиметься перед загрозою втрати свого становища. Вихід з цієї ситуації можливий лише двома шляхами: а) повернення групової довіри і підтримки; б) переведення політичної системи в авторитарний режим, коли політичний лідер набуває ознак одноосібності (тобто йому вже немає альтернативи) і тим самим може нейтралізувати фактор групової підтримки шляхом нехтування ним (адже, як пишуть Г. Ашин та Є. Охотський, в політичній історії є чимало прикладів того, коли як політичний лідер, так і правляча еліта в цілому, доволі легко ігнорували таким чинником, як довіра та підтримка влади) [8, с. 238]. Доречі, Дж. Лінц також не заперечує ролі лідера у демократизації політичної культури суспільств, що трансформуються. вчений порівнює

відносні досягнення парламентаризму та президентуалізму в процесі демократизації і доходить висновку, що парламентаризм сприятливіший для стабільної демократії, ніж президентуалізм. Однак дослідник зазначає: «Якщо правда те, що парламентаризм є гнучкішим та сприятливішим для впровадження інституційного середовища з метою виникнення та консолідації демократії, це не означає, що це стосується всіх різновидів парламентських режимів». Відповідно до аргументів Дж. Лінца щодо парламентаризму інший західний політолог Д. Хоровітц намагається показати, що демократична інституційна структура не є органічно чужою президентуалізму. Однодумець В. Богданор наголошує також на важливості виборчих систем у процесі демократичного трансформування [212, р. 75].

Аналізуючи пострадянську (зокрема, українську та російську) політичну науку, то бачимо, що в ній також простежуються практично всі перераховані концептуальні підходи до аналізу політичного лідерства. Ідею посилення ролі групових чинників політичного лідерства за умов широкої демократизації суспільно-політичних відносин і підвищення демократичної політичної культури висуває В. Прокопюк, на думку якого завдяки фігурі політичного лідера відбувається, насамперед, оптимальне узгодження групових інтересів [153, с. 48], а сам політичний лідер сприймається як постать, у якій інтегрується політична енергія групи. Тим часом В. Зотов наголошує на домінуванні індивідуального фактора, окреслюючи політичне лідерство як особисту здатність окремих суб'єктів впливати на політичну поведінку та політичну діяльність людей, обумовлену системою соціально-політичних та психологічних взаємовідносин в суспільстві. При цьому, визначальними рисами, які уможливають формування політичного лідера, він називає: наявність власної політичної програми та новаторської стратегії, пов'язаної з його іменем, наполегливість, сильну волю, гнучкість, належний рівень політичної культури, імідж керівника, комунікабельність, популярність, здатність до організаційної діяльності тощо. До цієї думки схиляється й А. Колодій, яка, окреслюючи політичного лідера як «особу, що

має постійний пріоритетний вплив на те чи інше політичне об'єднання або на все суспільство завдяки своїй участі в політиці», також відзначає фактор тісного зв'язку політичного лідера з масами чи, точніше, з групами його підтримки [81, с. 147].

Переважає більшість проблем, з якими стикається лідер під час входження у систему, що трансформується, є подібною в усіх державах. Проаналізуємо, як новий лідер, входячи в політичну систему, змінює свою поведінку. Варіант перший: входячи в політичну систему, лідер знайомиться та вивчає її діяльність. У цей час лідер потрапляє під вплив оточення, що намагається прямо чи опосередковано нав'язати йому свій спосіб мислення. Спостерігати це можемо у будь-якій державній структурі, де всі повинні «грати за правилами» політичної системи. Нові лідери не можуть їх змінювати, оскільки це порушить увесь ланцюжок відносин у політичній системі. Тобто система не піддається оновленню чи корегуванню. Вибір поведінки за лідером: або «вписатися» в систему, або вийти з неї. Такий варіант поведінки є характерним для неопатрімоніальних режимів султаністського типу, якій часто встановлюється у східних суспільствах, які, зробивши коло псевдодемократичної трансформації, повертаються до традиційних моделей управління [172].

Варіант другий: лідер, входячи в політичну систему, намагається конкурувати з іншими лідерами, ця конкурентна боротьба виснажує його та оточення. Тож політична система стає вразливою до зовнішніх впливів, а політична культура є розколотою елітними групами та конкуренцією з-поміж них. Але за умов цього варіанту лідер, що має високий рівень професійної компетентності, може значною мірою зреалізувати свої політичні амбіції. Варто зазначити, що таких лідерів більше на місцевих рівнях, аніж на загальнодержавному. Причинами цього є нижчий рівень конкурентної боротьби та можливість оперативнішого прийняття рішень місцевими органами [172].

Третій варіант стосується політичних лідерів-адміністраторів, яких іще визначають як формальних. Саме адміністратори є на всіх керівних позиціях у політичній системі, кожен із них відповідає за свою ланку, на нього покладають обов'язки, невиконання яких може гальмувати систему загалом. Місія в них цілком визначена та чітка. Адміністратори, виконуючи завдання, не можуть їх обговорювати чи ставити під сумнів, а лише самостійно обирають шляхи та методи виконання. Проте і в цієї групи є ознаки політичного лідерства. Це передусім уміння організовувати людей та процеси загалом, здатність продукувати ідеї щодо виконання завдань; у певних ситуаціях вони можуть переймати функції політичного лідера чи за якихось обставин посідати його місце. Кожен із цих варіантів поведінки має свої переваги й недоліки і не проявляється в чистому вигляді в політичному середовищі. Зазначимо, що такий поділ зроблено на основі аналізу окремих груп лідерів, і він не враховує усіх проявів поведінки в процесі взаємодії лідера й політичної системи [172].

Варто розглянути ще один, перспективний, варіант поведінки політичного лідера, запозичений з теорії бізнес-стратегії У. Чан Кіма та Р. Моборна [188, с. 242]. Основним принципом теорії є створення середовища, в якому лідер не має прямих конкурентів, а його діяльність вибудовується на засадах власних правил гри, норм поведінки, цінностей, які не лише не суперечать загальнодержавним нормам, а й сприяють реалізації програм усіх елементів політичної системи та культури, підсилюючи в такий спосіб один одного. Саме високоморальний політичний лідер, який зможе сформувати навколо себе команду, що поділяє його цінності й принципи, здатен змінювати політичну систему та політичну культуру суспільства. Це тип резонансного лідера, що передбачає ефективну взаємодію на всіх рівнях і вміле використання влади представником кожного рівня на користь усього суспільства, а не окремої його групи. Влада для такого лідера – не просто статус, можливості, а, в першу чергу, відповідальність. Саме такий варіант може істотно вплинути на політичну культуру нації в цілому, надати їй нові

цінності та гасла, привнести елемент позитивної орієнтації на лідера та політичну систему.

Як вважає більшість сучасних транзитологів, небезпечним для стабільності суспільства та встановлення демократичної культури є не ієрархічне домінування окремого лідера, а групових інтересів над загальнонаціональними. Політичні суб'єкти можуть ідентифікувати себе не з суспільством в цілому, а з певною групою – мовною, етнічною, релігійною. Це перешкоджає демократизації суспільства. Важливим елементом політико-культурного процесу є забезпечення належної інтерпретації (розкодування) політичними акторами змісту культурних форм. Це обумовлено тим, що успішна політико-культурна комунікація вимагає від її суб'єктів послуговування «однією мовою». Наприклад, смисл вживаного політичним лідером, журналістом чи наставником у процесі комунікації терміна «національна держава» повинен бути адекватно витлумачений адресатом, адже відомо, що національна держава з точки зору комуністичної ідеології вважається перепоною на шляху утвердження «пролетарського інтернаціоналізму» та розвитку «всесвітньої революції», а з позиції інтегрального націоналізму – вона є абсолютною цінністю й пріоритетом для нації. Тому особа, яка сприймає політико-культурну інформацію, повинна однозначно трактувати текст послання і володіти об'єктивними аргументами «за» і «проти», щоб зробити свідомий вибір власної позиції в конкретній політичній ситуації [163].

Саме в сфері інтерпретації культурних цінностей точиться гостра політико-ідеологічна боротьба між лідерами різних політичних сил. За твердженням дослідників, в політико-управлінській практиці багатьох громадських діячів широко використовуються популізм, маніпулювання громадською думкою, інтриги, збирання компромату на суперника. У політичній сутичці зійшлися всі: і патріархи від політики, і олігархи, і технократи, і молоді реформатори, і регіональні лідери, і ЗМІ [101, с. 154].

На інтерпретацію смислу політико-культурного елемента суттєво впливають як політичний досвід особи, так і контекст політичних відносин, в яких вона перебуває: процеси лібералізації політики чи її авторитаризації, курс на ту чи іншу модель національного будівництва, врешті, стабільність чи кризовий стан економіки й інших сфер суспільного життя. Тому, на думку О. Рудакевича, з метою формування національної політичної культури в країні повинна діяти система навчальних та пропагандистських центрів, низка спеціальних радіо- і телепередач, Інтернет-сайтів, доступний для широкого народного загалу арсенал довідникової літератури тощо, які б роз'яснювали смисл політичних явищ та процесів, національні політичні цінності, їх актуальність для сьогодення та перспектив суспільного розвитку [163]. На думку В.Цветкова і В. Горбатенка, професійні і моральні якості нової капіталістичної політико-управлінської еліти надзвичайно низькі та далекі від дійсної демократії [185, с. 183]. Політико-управлінська еліта перш за все повинна володіти політичною волею, узгодженістю дій між субелітними групами для того, щоб перейти до системного реформування управління. В організації державного управління в ХХІ ст., на думку П. Окоїна, складність полягатиме не в тому, щоб протистояти еліті, а щоб найкращим чином організувати її, пристосувати ієрархічність, спеціалізацію, стандартизацію до демократичного розвитку; забезпечити контроль, звітність, ефективність і продуманість державної політики; підвищити уважність і чуйність політичних лідерів [129, с. 6].

Перспективним у пошуку нової моделі політико-управлінської еліти в Україні повинне стати розуміння того, що демократичний режим ефективний тільки за наявності сильного апарату управління. Сучасна демократія практично завжди ґрунтується на процедурі виконання й чіткого дотримання законів. Демократія і законність виступають як метод і спосіб державного управління. Саме правова організація в умовах демократії вимагає професіоналізму від управлінців. Відкрита демократична система управління й еліта в ній повинні бути строго орієнтовані на узгодження параметрів

системи з метою та очікуваними результатами. Ступінь розвитку демократії все більшою мірою стає умовою ефективного управління. Ефективність управління, у свою чергу, є гарантом стабільності демократичного режиму, розширення й поглиблення конституційних основ демократизації в організації та діяльності апарату державного управління [185, с. 141]. Отже, пріоритетним напрямом у пошуку нової моделі політико-управлінської еліти в Україні буде збереження й удосконалення вертикалі влади при розвитку демократичних принципів, таких, наприклад, як створення сприятливих умов для розвитку особи, формування демократичної культури кожного окремого громадянина.

Однак неправильно й занадто перебільшувати роль лідерів у процесах демократизації. Х. Клевеленд зазначає, що досить часто лідери просто рухаються у руслі вибору, зробленого масами. Він вважає, що поширення освіти зруйнує піраміду влади, і тоді «маси першими дадуть відповідь на питання політики, які для них є важливими» [204]. Аналізуючи причини повернення від демократії знов до тоталітарних форм правління С. Хантингтон виділяє наступні: недостатня підтримка нових демократичних цінностей з боку основної маси суспільства, економічна криза, соціальні конфлікти, регулювання яких вимагатиме застосування авторитарних методів і посилення бюрократичних засобів з боку владних інституцій, соціальна і політична поляризація населення, масові безпорядки, тероризм, або вплив з боку інших держав [181, с.54-57, с. 112].

Отже, політична наука політичному лідеру та політичній еліті відводить велику роль. Політична еліта повинна бути об'єднаною, цілеспрямованою, мати правильний орієнтир на політичного лідера. Вчені намагаються вивести групову концепцію політичного лідерства. Політичний лідер повинен знати проблеми, що виникали при розбудові демократичного суспільства інших державах і не допустити їх в себе, бо вони майже всі подібні. Доведено, що професійні та моральна якості нової капіталістичної політико-управлінської

еліти надзвичайно низькі та далекі від дійсної демократії. Тому без належної наукової освіти та практичного досвіду лідер буде приречений на невдачу.

### **3.3 Зовнішньополітичне партнерство України та формування внутрідержавної політичної культури**

Ідеологічно-інформаційний простір, політико-культурне тло і діяльність самого лідера не є самостійними та ізольованими у сучасних суспільствах, а суттєво залежать від впливу зовнішньої політики країни та стратегічних партнерів. Питання зовнішньої політики України поступово вирішувались через визнання української держави у світі, укладання міждержавних договорів про двосторонні відносини, встановлення кордонів, повагу суверенітету, економічну і культурну співпрацю тощо. Для набуття міжнародної суб'єктності Україні було необхідне широке визнання де-юре з боку інших держав, тобто юридичне визнання з усіма міжнародно-правовими наслідками [189, с. 112].

На початку 90-х років карта світу зазнала серйозних змін. Зникнення СРСР як системного утворення змінило геополітичну ситуацію і в євразійському просторі. Змінився не тільки світовий баланс сил, – різко зросла багатоваріантність відносин. З розпадом СРСР у світовому просторі сформувалася монополярна або однополярна система міжнародних відносин з поступовим посиленням елементів поліполярності. У цей складний період змін стійкого світового устрою з'являється оновлена держава – суверенна Україна. Пріоритетами зовнішньої політики України визначено: захист державного суверенітету; територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України; забезпечення розвитку економічного потенціалу України та здобуття нею високого місця в міжнародному поділі праці; захист українських громадян за кордоном; формування позитивного інформаційного іміджу України [189, с. 105-106]

Формування політичної культури — багатоаспектний процес. У ньому важливими чинниками є історичний досвід, сформований під час розвитку народу, ментальність, взаємодія із сусідніми державами та їхніми культурами, участь у історичній долі інших народів. Наведений перелік — лише частина усіх можливих впливів, на основі яких було сформовано поняття громадянства та приналежності особи до народу, а точніше — самоусвідомлення кожною конкретною особистістю себе як частинки цілого.

Неважко помітити, що історична доля багатьох народів має спільні сторінки. Цією ж причиною можна пояснити схожість їхніх культур. Зокрема, нині територіальне розміщення держави особливо важливе в період глобалізаційних змін, політичне «обличчя» держави перш за все формується внаслідок її геополітичного положення, яке зумовлює історичний, культурний та політичний досвід народу.

На сьогодні вивчення впливу вищевказаного чинника на політичну культуру суспільства має виключно ретроспективний характер, оскільки таким чином ми маємо змогу лише відтворити причинно-наслідковий зв'язок між минулим і сьогоденням. Але вивчаючи фактори формування сучасної політичної карти регіону та глобальні фактори, що впливають на життя народів, які проживають на його території, ми в змозі оцінити найближчі перспективи розвитку їхньої політичної сфери.

Сьогодні на політичну культуру значний вплив здійснюють глобалізаційні процеси. Глобалізація впливає на характер усіх складових політичної культури. Цей вплив відображається насамперед у руйнуванні старої констукції національного демократичного співтовариства держав та їхньої політичної культури [142], поширюючи цінності, які взаємопроникають, намагаючись створити єдину світову спільноту.

Розуміння геополітики як науки, котра вивчає особливості взаємодії простору та політики, розкриває великі можливості для застосування інструментального арсеналу даної дисципліни. Спробуємо традиційним підходом до характеристики геополітичної ситуації в регіоні вивчити та

порівняти економічний, демографічний, технологічний та військовий потенціал держав, які у ньому знаходяться, визначивши полюси впливу, порівняємо перспективи стратегічного розвитку кожного із них.

Геополітичне положення України вимагає активної зовнішньополітичної діяльності у різних напрямках. Тому одним із головних принципів української геостратегії, на думку низки дослідників, має залишатись багатовекторність її міжнародної політики. Багатовекторність характерна для зовнішньої політики, перш за все, тих держав, які виступають як своєрідні центри сили в системі міжнародних відносин, проте й для України, з її особливим геополітичним статусом, вона пов'язана з конкретними перевагами. Історичні та географічні реалії практично виключають можливість орієнтації України лише на один стратегічний зовнішньополітичний напрям. Тому навіть палкі прихильники політики європейської одновекторності України чудово розуміють, що це не може бути єдиним стратегічним напрямом її зовнішньої політики і в практичному плані фактично намагаються здійснювати зовнішньополітичний курс за різними векторами [182, с. 179].

В. Манжола зауважує з цього приводу, що нині принцип багатовекторності має помилкове трактування. Досить часто він трактується як хитання України між двома зовнішньополітичними напрямками – західним (європейський, євроатлантичний простори) та східним (Росія, євразійський простір). Однак міжнародні реалії європейського простору виключають можливість орієнтації України лише на один стратегічний зовнішньополітичний напрям [110, с. 14].

С. Шергін підкреслює: якщо ставити питання як «або Захід, або Схід», то вибір шляхів ефективного розвитку буде свідомо обмеженим в геополітичному і нерациональним у соціальному відношенні. Для України важливим у сенсі використання досвіду модернізації західної та східної суспільних систем є визначення механізмів взаємодії національної культури з такими, що впродовж століть знаходились з нею у продуктивній взаємодії.

Саме такий підхід є найбільш вірогідним варіантом конструктивної відповіді на ті загрози і труднощі внутрішнього та зовнішнього характеру, з якими останнім часом зустрічається Україна. Органічний симбіоз західної і східної моделі суспільної модернізації в умовах інтенсифікації транснаціональних відносин має незаперечні переваги. Зберігаючи у своїй основі європейські цінності, він запобігає некритичному засвоєнню всього того, що виробила в соціокультурній сфері західна цивілізація. Активне однобічне "західництво", тобто орієнтація на індивідуалізм, нічим не обмежений технічний прогрес і зростання споживання, у сукупності посилюють соціальну напругу та послаблюють життєздатність суспільства [191].

Д. Міхель зазначає, що багатовекторність слід сприймати не як постійні коливання зовнішньополітичного курсу, а в широкому розумінні – як розвиток і підтримку відносин із багатьма учасниками міжнародного життя. Для України це абсолютно раціональна і прагматична політика, яка, окрім усього іншого, викликана ще й тим, що в Україні поки що немає єдності стосовно визначення зовнішньополітичних пріоритетів. Тому наполягання на одновекторності нині вносить лише зайвий розбрат в українське суспільство. Разом з тим зрозуміло, що багатовекторність не може бути безпринциповою. Вона потребує чіткого визначення геополітичної орієнтації, вибору пріоритетних геостратегічних напрямів, виходячи з об'єктивних можливостей і врахування національних інтересів. Багатовекторність зовсім не означає рівновекторності і не означає рівнозначності всіх її складових. Серед багатьох векторів завжди мають виділятися ті, що є пріоритетними, головними, які, власне, і визначають стратегію зовнішньої політики держави, її стратегічних партнерів [120, с. 179].

Застосування моделі стратегічного партнерства протягом початкових етапів розвитку зовнішньої політики України як незалежної держави загалом довело свою ефективність. Цей інструмент допоміг Україні отримати належне визнання на міжнародній арені, забезпечити національну безпеку у

перші роки незалежності, унеможлививши розвиток відносин за конфронтаційною моделлю з державами-сусідами та ключовими центрами сили у світі. Водночас, на думку І. Жовкви, практика використання інструмента стратегічного партнерства в умовах інтенсивних процесів розбудови постбіполярної системи міжнародних відносин повинна бути суттєво змінена, щоб повною мірою відповідати національним інтересам нашої держави. Використання інструмента стратегічного партнерства з кон'юнктурною метою або заради компенсації відсутності конкретних здобутків у розвитку тих чи інших двосторонніх відносин, що іноді практикувалось у перші роки незалежності України, є неприпустимим [55, с. 15].

У дослідженнях зовнішньополітичної і внутрішньополітичної діяльності держав застосовуються поняття "стратегія розвитку", "стратегія співпраці", "стратегічні партнери" тощо. Але, як зазначає Л. Чекаленко, поняття "стратегічне партнерство" вживається в переговорах з міжнародних питань, ним визначаються двосторонні і навіть багатосторонні відносини особливого забарвлення і змісту, але наукового визначення цього поняття досі не вироблено [190, с. 22]. Стратегічне партнерство, на нашу думку, передусім є певними зобов'язаннями перед партнером або партнерами і визначається колом особливих інтересів. Стратегічне партнерство, на переконання дослідниці, є вищою сходинкою співробітництва порівняно зі звичайними відносинами. Зумовлена конкретними інтересами сторін, така співпраця стає можливою між тими партнерами, які не мають взаємних територіальних претензій, натомість наявна взаємна прихильність принципам територіальної недоторканності та непорушності кордонів. Це відносини партнерів, які мають схожі цінності і спільне коріння, національні інтереси, які визнають очевидність і необхідність тенденції динамічного зростання двостороннього товарообороту, поглиблення співпраці.

Особливо актуальним є вплив стратегічних партнерів для формування демократичних основ політичної культури особистості в українських умовах,

які часто аналізуються у прямому взаємозв'язку з геополітичним контекстом. Офіційного списку країн, які є стратегічними партнерами України, не існує. Двадцяти проголошеним партнерствам відповідають тільки вісім реальних двосторонніх документів, підписаних з Азербайджаном, Болгарією, Грузією, Канадою, Польщею, Російською Федерацією, США та Узбекистаном. Усі інші партнерства мають або суто риторичне підтвердження — як-от із Китаєм, Ізраїлем, Фінляндією, Аргентиною, Словаччиною, Німеччиною та Індією, — або сукупно розглядаються як група зі спільною ознакою — як-от географічні сусіди України, посилення на яких подається у постанові Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» [60].

Серед провідних стратегічних партнерів України, які ми можемо назвати такими, що чинять вплив на формування політичної культури суспільства і особистості, США, Європейський Союз (особливо, ФРН, Республіка Польща) і Російська Федерація. Саме ці країни сьогодні є основними дійовими особами на українському небосхилі зовнішньої політики, від цивілізованих відносин з ними багато в чому залежить теперішнє буття і майбутній розвиток Української держави. Ці країни впливають на внутрішньополітичний клімат в Україні, саме вони спроможні підтримувати баланс сил та інтересів, розвиток безпечного простору навколо держави. У сфері політичних відносин України з державами, оголошеними її стратегічними партнерами, важливим критерієм є потенціал реальної підтримки українських інтересів на міжнародній арені. У цьому плані можна виділити США як країну, що найпомітніше впливає на розвиток ситуації у світі та має сильні позиції в міжнародних організаціях. У свою чергу для реалізації зовнішньополітичних інтересів України вельми важливими є і контакти з Росією і Китаєм — впливовими державами, постійними членами РБ ООН. Для просування України в ЄС життєво важливим є поглиблення контактів з Німеччиною, Великобританією, Францією і Польщею [187, с. 8].

В цьому контексті багато вітчизняних дослідників вказують на «граничність українського народу, який деякою мірою поєднував та поєднує Євразійський Схід та Захід, Європейський Південь та Північ як в геополітичному, так і в культурологічному відношенні» [57, с. 8-10]. Вже згадуваний вище С. Хантінгтон, який визначав первинність політичної культури на тлі геополітичного контексту для демократичних трансформацій, вважав Україну «розірваною» або «розколотою» (англ. *torned*) країною.

Слідуючи цій логіці, можна виділити західний і східний (російський) чинники, що мають відповідне концептуальне та інституційне наповнення. З одного боку, це вестернізація, що включає передачу західного ліберально-демократичного досвіду суспільної організації і спирається на потужні економічні та військово-політичні ресурси Заходу. При цьому здійснюється вплив на формування та підсилення саме демократичних елементів української суспільної свідомості та політичної культури. Г. Фосседал стосовно стратегії демократизації, що ґрунтується на іноземному втручанні, (особливо втручанні США) вважає, що «Америка має могутні інструменти, які впливають на те, як наші сусіди здійснюватимуть правління» і що «Америка відіграє активну роль у впровадженні демократії будь-де у світі». Він намагається показати, що американське втручання нині відіграє важливу роль у переході до демократії у багатьох країнах світу. Цей процес об'єктивно зміцнює глобальні позиції Заходу, оскільки йде в контексті загальної демократизації. Відбувається «прирощення» демократичних націй та світового демократичного простору, зміцнюються демократичні елементи політичної культури суспільства, регіональних та соціальних груп, громадян. По-друге, зміцнюється специфічний східноєвропейський компонент західної цивілізації, що безперечно, збагатить мозаїку різновидів демократичних політичних режимів. Збільшення інваріантності демократій збільшує адаптивну здатність самої моделі демократії та її можливість дати відповідь на глобальні виклики і загрози.

Як зазначає І. Семененко, «як ідеаліптична конструкція європейська цивілізаційна ідентичність базується на прихильності цінностям свободи і демократії, а також громадянської лояльності щодо держави. В європейську модель розвитку закладений певний рівень турботи про слабких, орієнтація на інтегративні механізми соціального регулювання. Дотепер у цю систему було вбудовано і культурні інститути, які виробляли соціальні стандарти та моделі поведінки. У сьогоdnішній Європі роль культурних інститутів активно переглядається. До нинішніх пріоритетів відносять не стільки формування ідейно-політичних переваг та відповідних моделей політичної поведінки, скільки просування соціальних мотивацій, «цінностей толерантності і соціальної гармонії, збагачення суспільного життя, виховання громадянської гордості та розвиток особистості» [див. 139, с. 70]

Водночас потрібно відзначити, що, зважаючи на історичні особливості формування української нації, російських чинник та його носії ще справлятимуть помітний вплив на націєтворення. На думку С. Федуняка, йде проникнення впливу зі сходу, що носить переважно реакційно-консервативний характер і проявляється в просуванні російського варіанту християнства (православ'я), ксенофобії і вестернофобії, етатократії як моделі державного устрою тощо [178, с. 60]. Як з цього приводу зазначає Н. Пелагеша Українська національна політична культура трансформуватиметься зокрема і під впливом наднаціональних об'єднань ЄС та СНД, які також є суб'єктами глобалізації. Наднаціональні утворення поширюють свій вплив та спричинюють трансформацію національної ідентичності через конструювання на території об'єктів впливу притаманних їм наднаціональних ідентичностей. Відповідно в межах ЄС будується (пан)європейська наднаціональна ідентичність, а межах СНД – панросійська [139, с. 64].

Для України, яка прагне до становлення в якості європейської країни, досягнення рівня демократичності й культури цивілізованих країн, дуже важливо постійно враховувати складність і динамічність цих процесів,

будувати свою діяльність на основі загальнолюдських цінностей, тих принципів і правил, що сформульовані в програмних документах ООН, інших міжнародних організацій. Основні з цих принципів такі:

- поважання людської особистості, її достоїнств і прав;
- відмова від насильства та його недопущення;
- визнання рівності в правах чоловіків і жінок;
- визнання права кожного на свободу слова, думок та інформації;
- прихильність до принципів демократії, свободи, справедливості, солідарності, толерантності, плюралізму, відкритості до інноваційних точок зору, розуміння та визнання відмінностей між людьми в культурі, вдачах і звичаях, у переконаннях і віруваннях як між народами, так і між етнічними, релігійними й іншими групами.

Але зовнішній чинник має суперечливий вплив на процеси у сфері трансформації політичної культури нашого суспільства. По-перше, основні суб'єкти діють переважно у власних цілях і виходячи із притаманної їм динаміки розвитку, по-друге, вони найпомітніше впливають на ті елементи-складові політичної культури, що є генетично близькими до них. Так. Як слушно зауважує С. Федуняк, західні держави та інститути, а також Росія розглядають процес національної консолідації в Україні перш за все крізь призму утвердження власних геополітичних інтересів в контексті глобального та субрегіонального суперництва. Вони діють саме на свої сегменти політичної культури, зокрема, Захід зміцнює демократичну складову процесу консолідації. В свою чергу, Росія посилює етатистські та авторитарні начала української свідомості і відповідні їм структури та механізми суспільної організації [178, с. 59].

К. Шинкарук підкреслює, що особливий вплив Росії на процеси державотворення та зовнішню політику усіх пострадянських країн є цілком очевидним, що дозволяє характеризувати його як визначальний для їх «соціалізації» як новостворених міжнародних акторів. У цьому контексті РФ відіграє роль того «Іншого», відносно якого конструюється міжнародна

суб'єктність, а отже, й зовнішньополітична ідентичність пострадянських держав. А з огляду на те, що міжнародна суб'єктність України пов'язана в першу чергу із досягненням відносин суверенної рівності з РФ, а також беручи до уваги культурно-історичні особливості українсько-російських відносин, роль Росії у процесах формування незалежної України дозволяє цілком обґрунтовано розглядати її в якості «значущого іншого», «розлучення» з яким має основоположне значення як для міжнародної суб'єктності, так і для зовнішньополітичної ідентичності України. В цьому значенні Росія також виступає певним еталоном, як в соціокультурному, так і в політичному значенні, оскільки, на відміну від колишніх радянських республік, завжди мала власну зовнішньополітичну ідентичність як «імперія», «велика держава» чи «наддержава» [192]. Як підкреслює американський дослідник П. Д'Аньєрі, політика Росії відносно України не ставить на передній план економічні чи безпекові інтереси, російсько-українські відносини значно відрізняються від відносин між будь-якими двома державами [205]. Також варто підкреслити спадковість на рівні політичного керівництва Росії у ставленні під сумнів міжнародної суб'єктності України. В якості одного з найбільш показових свідчень такої політики Кремля можна навести аргументацію В. Путіна, озвучену під час квітневого саміту НАТО у 2008р., щодо «штучності» Української держави, та наявності потенційної загрози її розпаду, перетворення на державу, що не відбулась (failed state) [177]. Пом'якшуючи цю позицію, можна погодитися з фактом, що Росія інвестує чимало зусиль і коштів у підвищення свого престижу на міжнародній арені, підкреслюючи неприйнятність ототожнення глобалізації із «вестернізацією» та актуальність глобальної конкуренції за ціннісні орієнтири та моделі розвитку, при цьому позиціонує себе як одного із «виробників», а не «споживачів» таких конкуруючих цінностей і моделей [22, с. 65].

Означені тези роблять і Росію, і держави Європейського Союзу (особливо сусідні), і США (як найбільш впливового актора пост-біполярного

світу та експортера демократії) тими стратегічними партнерами, які чинять найбільший вплив на формування політичної культури особистості в умовах пострадянських суспільств, що трансформуються. З одного боку це призводить до протиріч цінностей та векторів зовнішньополітичної ідентичності особистості, з іншого вносить елемент динамічності у прирощення знань про стратегічних партнерів, зумовлює безперервність політичної соціалізації та навчання.

Саме такими є нові тенденції у сучасній освіті, яка виступає не менш вагомим чинником політичної соціалізації та формування політичної культури, ніж вплив лідера та еліт, система прийняття політичних рішень та зовнішньополітичний контекст. Динамічний характер навчального процесу в школі і вузі, змінність його загальної філософії робить його вплив на формування політичної культури особистості більш динамічним, зумовлює її відкритість, здатність до інтеграції нових цінностей та їхнього поєднання протягом життя. Слід сказати, що саме гасло «освіта протягом життя» відповідає концепції політичної соціалізації та політичної культури як сфери свідомості, що формується постійно та не є застиглою на певному етапі життя сучасної людини.

### **Висновки до третього розділу**

Підсумовуючи розгляд основних об'єктивних і суб'єктивних умов формування демократичної політичної культури особистості можна зробити певні висновки.

Як зазначають вчені, політична культура суспільства і особистості формується в процесі сплетіння різноманітних чинників зовнішнього і внутрішнього плану. Серед них – загальна політична ситуація, що склалась у країні, низка ціннісних орієнтацій та способів політичної участі громадян, сукупність національних традицій, звичаїв, способів суспільного визнання людини, форм спілкування еліт та електорату, що домінують у суспільстві, а також інших обставин, що виражають стійкі риси цивілізаційного розвитку

суспільства і держави тощо. В основі цього процесу знаходяться характеристики політичної реальності, що домінують у країні. Авторитарні політичні процеси формують, скоріш, тоталітарний тип політичної культури; демократичні – сприяють розвитку її гуманістичних, людино творчих начал. Нинішня українська політична реальність характеризується високими проривами в бік демократії, що активно захоплює все нові й нові позиції, й одночасно, своєрідними «провалами», відступами в характері тоталітарного минулого, які не рідко заявляють про себе на тих чи інших поверхах політичної участі. Зрозуміло, суспільство зацікавлене у розвитку перших показників політичного життя й мінімізації в ньому рецидивів минулого. Останнє розгортається через демократичну спрямованість внутрішнього світу особистості, що в свою чергу, бере свої витoki з системи освіти, культури та виховання.

На формування політичної культури особистості впливає низка детермінант внутрішньо- та зовнішньополітичного характеру. До базових з них варто віднести:

- трансформації політичної системи як системи суспільного управління й прийняття рішень та траєкторію розвитку політичного режиму (від авторитарного до гібридного або демократичного, від напіввільного до вільного (або, навіть у зворотньому напрямку));

- роль політичних еліт та лідера держави – як уособлення та транслятора національних цінностей, взірця для особистості або антипода її політико-культурної моделі, що була сформована на іншому етапі суспільної трансформації. При цьому, аналізуючи вплив лідерів на формування політичної культури особистості варто враховувати проблеми легітимації, механізми зміни та моделі взаємодії лідерів із політичною системою;

- геополітичний контекст трансформації країни та вплив стратегічних партнерів, наявність політичної, економічної, без пекової залежності, глобальні та регіональні впливи на формування політичної культури, їхнє

нівелювання або взаємопосилення, гомогенність або фрагментарність політичної культури нації, історичної пам'яті та ідентичності тощо;

- систему й базові принципи освіти та виховання особистості як один з найважливіших ендогенних чинників політичного процесу, який впливає на стабільність, ефективність та перспективи подальшого розвитку політичної системи в цілому та формуванню політичної культури кожної окремої особистості шляхом соціалізації та громадянської освіти.

## РОЗДІЛ 4

### МОДЕРНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ЯК ПЕРСПЕКТИВА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

#### 4.1 Громадянська освіта як інструмент формування громадянської та політичної культури особистості

На рубежі тисячоліть науково доведено, що утвердження нових світоглядних цінностей, яке є наріжним чинником просування суспільства, що трансформується, до демократичної консолідації, досягаючись різними засобами – політико-правовими, економічними, морально-етичними, науковими – чи не найважливішим має все ж саме формування людини як особистості через освіту, в ході суспільно організованого і високоспеціалізованого навчально-виховного процесу. В цьому сенсі освіта як сфера соціокультурної практики, спрямована на виховання таких патріотів України, що водночас відчували б себе громадянами європейського світу, поділяючими європейські цінності, набуває національного пріоритету як один з найголовніших чинників формування суспільства демократичного типу.

Джерелом культурного та суспільного капіталу є освітні системи, які мають допомогти навчанню демократії та справедливості. Такі цінності як рівність можливостей, відповідальна свобода, шанування інших та інакших, захист слабших, визнання різноманітності відповідають сучасному розумінню демократичного ідеалу. Тому якість і рівність в освіті – це два пріоритети освітньої політики. Вони декларуються педагогічними філософіями та ідеологіями і так чи інакше знаходять втілення в освітній політиці усіх демократичних країн. Ці дві вимоги є невід'ємними складовими головного напрямку вдосконалення освіти в країнах молодого демократії, який має загальну назву – демократизація. Поняття демократизації освіти широке

та неоднозначне. Демократичність повинна характеризувати як процес навчання та викладання («демократія в аудиторії»), так і весь уклад повсякденного життя учнів і студентів («студентське самоврядування»). Неменше значення має присутність демократії в організації системи освіти в суспільстві в цілому (йдеться, насамперед, про автономність навчальних закладів) [74, с. 56]. Демократизація освіти — найважливіша складова процесу демократизації світової спільноти. Вона стосується й управління освітою, й реалізації навчального процесу. Демократизація проникає й у сам зміст освіти, що все більше орієнтується на реалізацію в її системі невід’ємних прав людини.

Дійсність підтверджує, що сьогодні співіснують тільки дві моделі інституцій освіти: 1) авторитарна (традиційна) модель – вектор інтересів влади повністю домінує над вектором інтересів суспільства, які утискаються до рівня відновлення існуючої соціальної стратифікації та відновлення робочої сили, а вектор інтересів особистості, яка не належить до владних соціальних груп, мінімізується майже до нуля; 2) особистісно орієнтована (гуманістична) модель, у якій збалансовані вектори інтересів основних суб’єктів розвитку освіти, влади – з одного боку, й особистості та суспільства – з іншого боку, за умови розвинутої демократичної правової держави та громадянського суспільства [74, с. 65].

Українська освіта, яка, будучи інститутом суспільства, також знаходиться в процесі трансформації, й досі зберігає рудименти авторитарного педагогічного стилю, відсутні дієві правові інструменти захисту від свавілля освітянського керівництва, також не розвинені демократичні традиції та правові форми солідарності кваліфікованих учителів, батьків і учнів, зацікавлених у високоякісній освіті. Разом з тим, освітні заклади та школа зокрема в українському (як і будь-якому) суспільстві вже є і можуть надалі нарощувати свої можливості як осередки освіти й культури в місцевій громаді, у районі, особливо в невеликих містечках і селищах, де часто немає й будинків культури. У сучасних,

складних і суперечливих процесах, зазначає В. Кремінь, педагоги, у пошуках, «спрямованих на зміцнення української державності, осмислення реалій ХХІ ст. покликані зберігати баланс, не випускати з поля зору соціально-політичні, ідеологічні та соціальні процеси, які щогодини змінюються й будуть змінюватися надалі» [98].

Для того, щоб впевнено стати поряд з провідними націями світу й посісти гідне місце у світовому співтоваристві, Україна за допомогою своєї системи освіти має не тільки готувати кваліфікованих фахівців, але й формувати соціально зрілих, відповідальних, культурних, духовно зрілих громадян країни. Яким чином перебудувати пострадянську систему освіти в національну українську, як готувати фахівців, яку модель виховання застосувати в процесі навчання – ці та інші питання є надзвичайно актуальними і для філософів, і для педагогів, і для державних діячів. Згідно позиції В. Огев'юка «за складних і суперечливих умов переходу України до демократії, коли суспільна атмосфера просякнута соціальними, політичними, етнічними, релігійними, клановими й міжособистісними суперечностями, прикметною ознакою стало зіткнення протилежних цілей, інтересів, думок, пропозицій і поглядів, особливо гостро постає проблема виховання громадян на засадах толерантності щодо політичної, соціальної, етнічної, релігійної, вікової «інакшості» при негативному ставленні до несправедливості, приниження, насильства тощо» [128, с. 89]. Також найдемократичніша держава ставить чіткі рамки прав і свобод людини, захищає суспільство від свавілля асоціальних елементів, порушень закону і норм моралі.

Однозначно, що освіта постає вкрай важливим і дійовим важелем як радикального інтелектуального повороту у бік демократії та інститутів громадянського суспільства, так і формування у молоді негативного ставлення щодо її провокування до недемократичних способів вирішення проблем. Набуваючи освіти, юнацтво має усвідомлювати завдяки їй, що громадянське суспільство й демократія — це не лише свобода, але й помножена на свободу відповідальність. За умов, коли освіта стала важливою

складовою перехідного процесу до сталого розвитку суспільства, що трансформується, особливо важливо оцінювати її не лише за обсягом отриманих знань та вмінь, а й за результативністю їх трансформування в світоглядні пріоритети й ціннісні настанови.

Отже, необхідно усвідомити ключову роль освіти у формуванні сучасної політичної культури громадян, яка виступає своєрідною умовою стабільного просування країни шляхом демократизації, варто розглянути необхідність навчання демократії для становлення демократичної політичної культури особистості. Реальне, а не декларативне прагнення політичних сил демократизувати суспільне життя повинне спиратися на ґрунтовну, всеохоплюючу систему політико-правової освіти, яка не є екзотичним елементом всієї освітянської системи, а, навпаки, органічно належить до неї, є невід'ємною складовою її «тіла» і «духу».

Справедливо дехто у зв'язку з цим висловлює занепокоєння (і воно виправдане) щодо небезпеки використання інструментів політичної освіти і виховання, як і в радянські часи, для формування «єдиномислия», конформізму, нав'язування якоюсь політичною силою своїх ідеалів. Така небезпека безперечно існує. Але слід звернути увагу на те, що освіта, яка набирає рис ідеологічної обробки, перестає бути освітою і перетворюється на індоктринацію – систему насильницького насаджування безальтернативної доктрини.

Однозначно, коли говоримо про освіту, то маємо на увазі застосування тих форм та інструментів поширення знань, які спираються, в першу чергу, на останні досягнення науки. Сам зміст наукових знань є надійним запобіжником проти будь-яких намагань використати освіту для нав'язування антидемократичних цінностей, корпоративних інтересів. Крім того, система освіти сучасного світу (як базова, так і вища) повинна мати відповідні механізми контролю з боку як держави, так і громадськості – вони повинні стати гарантами об'єктивності процесу. Наступна проблема вироблення державної стратегії освіти і виховання громадянина пов'язана з

установками та позиціями самих вчителів у політико-освітньому процесі. Свого часу щодо цього М. Вебер зауважив: «Пророкові і демагогу не місце на кафедрі в навчальній аудиторії. Пророку і демагогу сказано: «Йди на вулицю і говори відкрито». Це означає йти туди, де можлива критика» [30, с. 722].

Важливою складовою освітнього процесу в сучасних демократичних країнах є громадянська освіта. Демократія може бути стійкою, а демократичні зміни – успішними лише за умови, якщо громадяни мають необхідні для громадянської участі знання, уміння і бажання їх застосовувати на практиці. Саме ці знання, уміння й установки визначають структуру громадянської компетентності, яку повинна формувати освіта в галузі демократії. Термін «громадянська освіта» вживається для позначення інтегративної педагогічної технології формування громадянських чеснот населення, передусім молоді. Громадянська освіта є визнаним засобом політичної соціалізації, формою заохочення громадян до активної і відповідальної участі в ухваленні спільних рішень. Навчаючи молодь мирних способів політичної поведінки, прийомів розв'язання соціальних проблем і конфліктів, впливу на владу тощо, громадянська освіта сприяє подоланню політичної апатії, анемії, допомагає кожному визначитись щодо своїх політичних інтересів та способів їх задоволення [74, с. 69]. Громадянська освіта як освітній проект і як певна громадсько-педагогічна технологія має глибоку історію і тісний зв'язок із демократичною теорією і практикою освіти, передусім у США. У працях теоретиків громадянської освіти досить ґрунтовно опрацьовані питання про сутність громадянської освіти та її структуру, визначено обсяг необхідних «громадянських знань», досліджено зв'язок між громадянською освітою та формуванням особистості, сформульовано стратегічну мету і завдання розвитку громадянської освіти [203].

На думку М. Іванова найбільш обґрунтованим виглядає підхід згідно з яким під «громадянською освітою» розуміється система навчально-виховних

заходів метою яких є формування свідомого громадянина, здатного спираючись на закон захищати свої права та надавати підтримку силам, які реально можуть представляти його інтереси. Ним відзначається, що поняття «політична освіта» часто вживається поруч з поняттям «політологічна освіта». Згідно методологічних міркувань дослідника, дана проблема вирішується шляхом тлумачення поняття «політична освіта» як певної системи передачі знань про політичне життя засобами всіх соціальних інституцій, які поширюють знання про нього. Під «політологічною освітою», скоріше всього, слід розуміти систему фахової освіти спеціалістів в галузі політичного процесу. Поняття «демократична політична освіта», хоча і збігається за критеріям з базовим поняттям, тобто «політична освіта» але є як би його «конкретним проявом», оскільки саме такий характер освіти є природним для неї та дозволяє їй бути не чим іншим як засобом опанування багатостороннього людського досвіду, в тому числі і в політичній сфері [64, с. 45].

Ми приєднуємось до висновків дослідження М. Іванова, що основні характеристики політичного знання в умовах сучасного світу, а особливо, суспільства, що трансформується – його постійна незавершеність, відсутність оцінок, що претендують на конечність узагальнень і принципова відмова від моноцентричних уявлень на користь визнання співіснування різних, що не піддаються зведенню в єдине ціле наукових ідей, стилів мислення, між якими можливий продуктивний діалог. зміна уявлень про політичне знання вимагає відмови від нормативної моделі освіти, яка уніфікує людську індивідуальність і не залишає місця для пізнавальної ініціативи, на користь відкритої моделі. Перетворення переданої інформації в знання відбувається через творче осмислення інформації реципієнтом: співвіднесення з фоновим знанням, особистим досвідом і переживанням, нормами, які висуваються соціальним оточенням [65, с. 313].

Безперечно, демократична освіта, на відміну від класичної професійної або загальної середньої освіти має бути спрямована на оцінку рівня таких

характеристик, як здатність до продуктивної взаємодії, толерантність, відповідальність, готовність до самостійного вибору, ставлення до демократичних цінностей тощо. Слід здійснити перехід від предметно-орієнтованого до критеріально-орієнтованого типу політичної освіти, логіку і зміст якого складають не сума знань та вмінь з окремих питань, а певні якості особистості, характер її мислення, соціальній культурні орієнтації. Політична освіта це не тільки знання, але в значній мірі – вміння і навички, які є основою будь-якої соціальної дії, мотивом участі в громадському житті демократичного суспільства. Поряд з наданням знань і формуванням умінь суспільно-політичної дії політична освіта має забезпечувати формування певного морально-духовного стану людей – відчуття власної свободи і водночас відповідальності, віри у суспільні цінності. Саме такий стан І. Жадан позначає поняттям «громадянськість» [52, с. 142]. Виховати громадянина на думку В. Косаревої – означає підготувати підрастаюче покоління до участі у розв'язанні сьогоденних та перспективних завдань держави. Виконати це завдання – означає сформувати у молодій людині комплекс особистісних якостей і рис характеру, що є основою специфічного способу мислення та спонукальною силою повсякденних дій, вчинків, поведінки [92, с. 38].

Згідно з Концепцією громадянської освіти (розробленою групою українських педагогів у рамках проекту «Освіта для демократії в Україні») як комплекс інтегрованих знань громадянська освіта являє собою складну динамічну систему, що поєднує:

- громадянські знання, на основі яких формуються уявлення щодо форм і способів функціонування громадянина у політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави;
- громадянські вміння та досвід участі у соціально-політичному житті суспільства та практичного застосування знань;
- громадянські чесноти – норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянину демократичного суспільства [39, с. 10].

Одночасно слід визначити шляхи, умови досягнення саме такого становища в системі освіти. На нашу думку, однією з таких передумов є «клімат навчання». Якщо для нього характерні дискусії з актуальних проблем буття, самоврядні засади організації навчання, зустрічі з політиками, то це стає важливою протидією проявам упередженості викладання. Саме від цього залежать толерантність і конструктивна критика, несприйняття всього, що намагаються нав'язати.

Саме громадянська освіта в демократичному суспільстві покликана навчати індивіда зберігати власну автономію у стосунках з іншими людьми і державою, ефективно захищати власні інтереси. Така освіта має бути осмислена як своєрідне звільнення людини, її визволення, але не від зовнішніх пут, а від власної нерішучості, нездатності відчувати свою соціальну значущість, гідність, свободу й рівність у стосунках з іншими. Політичну освіту суспільства, що трансформується, відрізняє те, що поряд з консервативною складовою (і це ріднить її з політичною соціалізацією і політичним вихованням) вона містить у собі елемент пізнання нового, інноваційного прориву. Це дозволяє порушити баланс устояних знань і уявлень про цей світ чи його складові і, як наслідок, підштовхнути суспільні сили до змін. Домінантою політичної освіти в демократичному суспільстві є участь у самоврядуванні, адже найповніше ідеали демократії втілюються в життя, коли кожен член громади долучається до суспільних справ. Отже, політична освіта є важливим засобом подолання громадянської байдужості й апатії. Громадянська освіта базується на тих же загальнопедагогічних і дидактичних принципах, що й освіта в цілому. Проте, превалюючими для неї на даному етапі трансформації суспільства є:

- гуманізм означає пріоритетність ідеї прав і свобод людини, творчий розвиток особистості, виховання людської гідності, поваги до приватної власності, розуміння значущості особистісної автономності; співвіднесення освітніх вимог з можливостями та природними здібностями дитини;

- демократичність означає виховання духу соціальної солідарності, справедливості, вміння конструктивно взаємодіяти із суспільством та приймати рішення; передбачає діалогічний характер освіти, суб'єктно-суб'єктні відносини між педагогами і учнями, атмосферу взаємоповаги та довіри у шкільному колективі, учнівське самоврядування, відкритість і зв'язок школи з іншими агентами процесу соціалізації (сім'єю, дитячими і молодіжними громадськими організаціями, засобами масової інформації, церквою тощо);

- зв'язок з практичною діяльністю передбачає пріоритетність для системи громадянської освіти навчання і виховання умінь і дій, зорієнтованість учнів на навички соціальної взаємодії, вміння самостійно аналізувати різноманітні ситуації, перш за все у своєму життєвому середовищі, вміння самостійно приймати відповідальні рішення і діяти у правовому полі;

- зорієнтованість на позитивні соціальні дії означає цілеспрямованість громадянської освіти на соціальні сподівання учнів, набуття позитивного досвіду соціальних дій, формування позитивного іміджу компетентної громадянськості;

- наступність і безперервність означає поетапне, відповідно до вікових особливостей, розширення інформаційного, виховного, інструментального (практичного) обсягу системи освіти для демократії, що бере початок у дошкільному вихованні, включає всі етапи середньої, вищої, професійної освіти, а також освіти для дорослих; передбачає виховання потреби вчитися навичок громадянськості протягом усього життя [106];

- міждисциплінарність означає навчання і виховання громадянськості в процесі вивчення різних навчальних дисциплін; узгодження змісту навчальних програм з метою та завданнями громадянської освіти;

- культуровідповідність передбачає врахування у змісті громадянської освіти етнонаціонального, регіонального культурного і

звичаєвого контексту, зв'язок шкільного колективу з місцевою громадою, участь у спільних із нею соціальних, культурних, природоохоронних акціях;

- полікультурність означає наповненість громадянської освіти ідеєю універсальності прав людини, а також ідеєю етнокультурного розмаїття України, Європи, світу, правової рівності національних культур; передбачає виховання особистості на засадах міжетнічної толерантності, поваги до представників інших культур, найперше – в учнівському середовищі; означає практичну реалізацію прав представників української нації, інших етнічних спільнот на розвиток і збереження своєї мови, культурної самобутності у контексті формування української політичної нації;

- плюралізм означає виховання поваги до засад політичної, ідеологічної, етнонаціональної, расової різноманітності; уникнення екстремістських поглядів і поведінки у житті шкільного колективу, виховання толерантного ставлення до різних світоглядних, політичних доктрин, релігійних переконань, до діяльності у школі різних молодіжних громадських організацій; виховання усвідомлення неприйнятності будь-якого політичного екстремізму [87].

У Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи визначено умови набуття молоддю європейських країн громадянської компетентності [210, с. 4], які є актуальними й для пострадянських держав, що трансформуються. До них належать:

- активна участь учнів, студентів, викладачів і батьків у демократичному управлінні навчальним закладом;
- демократизація методів навчання та виховання, взаємовідносин суб'єктів навчально-виховного процесу;
- поширення методів, орієнтованих на особистість учня і студента, зокрема, реалізація педагогічних проектів, що ґрунтуються на спільній колективній меті та співпраці учасників, які опікуються освітою з питань

демократичного громадянства (неурядові установи, підприємства, професійні організації);

- сприяння дослідженням, індивідуальному навчанню та ініціативі;
- формування освітніх підходів, що тісно пов'язують теорію з практикою;
- залучення учнів і студентів до індивідуального та колективного оцінювання якості навчання, зокрема, в рамках зазначених вище педагогічних проектів;
- заохочення обмінів, зустрічей і партнерства між учнями, студентами та вчителями з різних навчальних закладів з метою поліпшення міжособистісного взаєморозуміння;
- поширення підходів і методів освіти, що сприяють вихованню в суб'єктів навчально-виховного процесу толерантності й поваги до культурної та релігійної багатоманітності;
- зближення формальної та неформальної освіти;
- встановлення відносин громадянського партнерства між школою та сім'єю, громадою, трудовим колективом і ЗМІ.

Громадянська освіта має здійснюватися як органічне поєднання індивідуальної та групової роботи, лекційного монологу та інтерактивних методів (ділові ігри, «мозкові штурми», ситуаційні випадки, круглі столи, дискусії тощо), залучення юнацтва до участі в дослідницьких проектах, публічних обговореннях актуальних проблем, в тому числі і в пресі. Демократичну політичну освіту молодих громадян – громадянську освіту – слід розуміти як безперервний, багаторівневий процес, що охоплює різні періоди життя людини. При визначенні змісту політичної освіти в середніх та вищих загальноосвітніх навчальних закладах, побудові логіки його викладання слід виходити з очікуваного образу політично освіченої людини, що має бути бажаним результатом педагогічних зусиль.

Визначальними також мають бути психологодидактичні особливості кожної вікової категорії учнів і студентів. Якщо говорити про обумовлення

змісту політичної освіти віковими категоріями, то слід зазначити, що належить розрізняти такі вікові етапи політичної освіти: 1) дошкільне виховання й початкова освіта; 2) шкільна освіта; 3) вища і професійна освіта; 4) освіта дорослих [67, с. 87].

Перший з перелічених етапів є початком соціалізації особистості. Тут відбувається формування головних цінностей та настановлень особи, почуття людської гідності, поваги до інших, толерантності, схильності до несилових способів розв'язання конфліктних ситуацій, почуття солідарності й готовність співпрацювати з іншими людьми.

На другому етапі соціалізації відбувається формування системи цінностей і настановлень людської поведінки. Тоді дитина отримує знання і формує вміння, необхідні для життя в суспільстві. Саме на цьому етапі важливого значення набуває когнітивна складова політичної освіти – систематичні, всеохопні знання про влаштування суспільства, його інститути й керівні органи, про закони й правила, що визначають стосунки людей між собою та з владою, перебіг суспільних процесів, про права, свободи, привілеї та, з іншого боку, про відповідальність і обов'язки людини і держави.

Третій етап – це розширення й поглиблення знань про права людини, осмислення філософських, культурних, юридичних і економічних передумов, формування громадянської позиції та суспільно-політичної орієнтації особистості.

Нарешті, на четвертому етапі політична освіта покликана сприяти безперервній реадаптації дорослої людини до змін, що відбуваються в суспільстві та в її власному соціальному статусі.

На першому етапі політична освіта може здійснюватися як епізодичне й фрагментарне включення в освітній процес інформації, цінностей та дій, що стосуються питань громадянства, держави, суспільного порядку тощо.

На етапі шкільної освіти елементи політичного навчання мають бути інкорпоровані у викладання таких дисциплін, як історія, мови, географія. До того ж, у старших класах може йтися про самостійну дисципліну, спрямовану

на формування демократичної громадянськості. Особливістю завдань громадянської освіти в початковій школі (1 – 5 класи) є створення умов для формування елементарних знань про державу, закони, права і відповідальність людини і громадянина, основні моральні цінності і норми поведінки. На цьому ступені розвиваються комунікативні здібності дитини, що дозволяють їй інтегруватися в суспільство, уміння спілкуватись і розв'язувати конфліктні ситуації через діалог. Закладаються основи ціннісних орієнтацій свідомого громадянина.

В основній школі (6 – 9 класи), одночасно з поглибленням знаннєвої та морально-етичної складової громадянської компетентності, наголос повинен бути зроблений на соціальну складову громадянської компетентності, що забезпечує учнів знаннями і уміннями, що необхідні для участі у житті школи й громади (співпраця, співробітництво, комунікації, повага до інших, толерантна поведінка, права та обов'язки, плюралізм, розв'язання конфліктів, громадянське суспільство).

У старшій школі треба концентрувати увагу на політологічні, правові й економічні аспекти громадянської компетентності, які передбачають розуміння сутності демократії, форм участі громадян у житті суспільства і держави, прав і обов'язків, прав і свобод людини, форм і функцій державної влади, процесів прийняття рішень та контролю за ними, суті ринкових відносин, економічних чинників розвитку демократичного суспільства. Особливістю формування громадянських умінь на цьому рівні освіти є здатність учня свідомо застосовувати набуті знання, уміння та навички для вирішення проблем власного життя, життя громади, держави і суспільства, орієнтуючись на цінності громадянського суспільства [39, с. 15-16].

На етапі вищого і професійного навчання політична освіта здійснюється у вигляді спеціальних курсів, обсяг і концептуальна глибина яких корелюють з фахом, що освоюється. Адже профільне навчання надає додаткові можливості щодо громадянської освіти, а особливо – соціально-

гуманітарний напрям, який об'єднує історичний, правовий, філософський та економічний профілі.

Серед проблем, що існують у розвитку громадянської освіти в Україні й потребують якнайшвидшого розв'язання, – визначення її змісту, застосування відповідних їй методів викладання, розробка навчальних програм і посібників, використання інформаційних технологій у процесі навчання, підвищення кваліфікації викладачів. Однак це питання потребує окремого дослідження і розробки. Розробляючи відповідні курси поглибленого змісту, елективні та факультативні бажано насамперед, пропонувати учням програми громадянсько-ознавчого змісту, наприклад: «Права людини», «Культура толерантності», «Громадянське лідерство», «Основи демократії», «Громадянин і влада» тощо. Саме міжпредметний підхід до розуміння змісту і форми громадянської освіти, на нашу думку, повинен стати домінуючим в цілому ще й в силу тієї обставини, що цьому предметові не відповідає жодна наукова дисципліна [64, с.45]. Перетворення школи та ВНЗ на центри навчання, дослідження місцевих проблем (краєзнавства, історії, самоврядування, основ демократії) і тим самим формування демократичної культури молоді – це перспективний напрямок розвитку української освіти, який потребує осмислення та подальшого розвитку. Тим паче, що в країні вже існують і діють освітні мережі викладання та вивчення громадянської освіти й основ демократії, що були створені на основі плідної співпраці вітчизняних та іноземних фахівців і експертів.

Зрештою, на рівні освіти дорослих політична освіта знову набуває епізодичного характеру і може забезпечуватися практикою підвищення кваліфікації, самоосвітою за допомогою засобів масової інформації тощо [67, с. 86]. Для вирішення цих проблем, на думку деяких дослідників, спершу слід створити систему демократичного громадянського виховання населення і політичного просвітництва в суспільствах, що трансформуються. Особливо це стосується молодого покоління із залученням найкращої демократично зорієнтованої частини наукової, педагогічної та управлінської інтелігенції.

При цьому необхідним є подолання системи норм, стереотипів, цінностей, які залишилися нам у спадок після комуністичного тоталітаризму [63, с.88].

Наслідком і результатом громадянської освіти, на думку А. Карнаух, має бути формування особистості, яку характеризують наступні якості. Почуття власної гідності, шанування прав людини і вміння їх захищати. Про права людини не досить лише знати, необхідно навчитися сприймати їх як беззаперечну цінність - власну та загальну. Важливо вірити в те, що люди дійсно мають права, цінують їх, вмотивовані їх використовувати й захищати.

Уміння мислити критично й незалежно, вимогливо ставитися до влади. Громадянська освіта має бути зорієнтована на розвиток уміння індивідів міркувати, аналізувати, порушувати питання, шукати відповіді на них, робити власні висновки, адекватно орієнтуватися в політичній ситуації, адаптуватися до суспільних стосунків, захищати свої інтереси. Головне тут полягає в тому, щоб навчитися сприймати державу не як джерело благодаті чи, навпаки, загрозу автономії особистості, а як інституцію, скеровану систематично й кваліфіковано управляти соціальними справами. Критично вимогливе ставлення громадян до влади – неодмінна передумова демократичної держави.

Відданість демократичним цінностям, віра в них, сповідування таких цінностей суспільного життя, як права людини, верховенство права, справедливість. Громадянська освіта - це не лише засвоєння певної суми знань, а ще й культивування цінностей демократії, формування готовності особистості діяти відповідно до вимог законності і справедливості.

Політична освіченість, компетентність. Ця риса політичної культури визначається мірою опанування людиною базових знань про статус особистості, права людини, про суспільство, в якому вона живе, його історію, культуру, традиції і звичаї, про відповідальність особистості за використання власних прав, природу і устрій держави, порядок і процедури її функціонування, можливості громадян впливати на рішення і дії влади, брати участь у діяльності громадських організацій, політичних партій.

Знання, визнання і дотримання законів. Ознакою демократичної громадянськості, громадянською чеснотою є здатність особи з повагою ставитися до норм і правил, прийнятих в суспільстві, виконувати обов'язки, покладені на неї громадою. Дотичним до цього показником громадянськості є лояльність – визнання чинних законів, повноважень влади, згода перебувати в наявному «правовому полі». Культура громадянськості визначається рівнем юридичної освіченості людей, розумінням того, що є законним, а що незаконним.

Толерантність і готовність до компромісу, до розв'язання конфліктів шляхом певних угод. Ця риса демократичної політичної культури передбачає усвідомлення особистістю множинності й різноманітності світу, повагу до інтересів і прав інших, готовність до взаємовигідного розв'язання конфліктів.

Участь у спільних справах. Завдяки громадянській освіті молодь має пересвідчитися в тому, що стабільне існування вільного й законодавчо врегульованого суспільства, ефективне розв'язання проблем життя громади потребують їх безпосередньої й зацікавленої участі, вміння робити виважений вибір, знання правил і процедур ухвалення рішень та їх реалізації. Участь у житті громади, зокрема й учнівського (студентського) колективу, має стати важливою складовою змісту громадянської освіти [67, с. 84-85].

Отже, перед сучасною Україною стоїть завдання формування такої освітньо-виховної системи, якаб, головним чином, була здатна виступити своєрідним рушієм національного прогресу та платформою демократичних політичних доктрин для різноманітних політичних сил. Необхідно усвідомити, що суб'єктами політичної освіти є не тільки школи і вищі навчальні заклади, а й політичні партії, гуртки та курси при громадських організаціях, союзах, усякі фонди соціальної спрямованості, суб'єкти молодіжної (державної і недержавної) політики, армія, освітні центри при конфесіях, система підготовки і перепідготовки кадрів державних службовців – усі ці складові політичної системи, які цінять вплив на

формування політичної культури особистості у суспільстві, що трансформується.

#### **4.2 Демократизація освітнього процесу в Україні та її правове забезпечення**

Процес демократизації політичної культури, як і культури життєдіяльності загалом, необхідно здійснювати, перш за все, у такому соціальному інституті як освіта. На жаль, сьогодні, через стільки років побудови, соціальної держави – національна система освіти в Україні зберігає правової домінуючі ознаки рутинності та командного адміністрування. Без всебічної демократизації системи освіти і самого процесу та змісту освіти – демократизація суспільства уявляється маловірогідною. Хоча окремі кроки на цьому шляху вже зроблені: «Демократичні інновації – це, перш за все, забезпечення рівних можливостей в здобутті якісної освіти, ліквідація монополії держави в полі освіти, децентралізація освіти, залучення громадськості до процесу управління шкільною освітою, становлення самоврядування, розвиток мережі навчальних закладів тощо» [112, с. 11].

Принцип демократизації у Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття) [19] представлено як засіб здійснення управління системою освіти. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті наголошує на тому, що метою освіти є виховання людини демократичного світогляду і культури, яка дотримується прав і свобод особистості, з повагою ставиться до традицій народів і культур світу, ... виховання культури миру і міжособистісних відносин [125, с. 4].

Отже, сьогодні магістральний шлях, на який має спрямовуватись управління освітянською галуззю – це перетворення державного управління освітою у державно-громадське. Саме в цьому і полягає запорука поступових демократизаційних змін у даній сфері.

Важливим чинником, що може каталізувати цей процес, є наука, тому такі активні дослідження демократії в системі сучасних педагогічних наук. Це розробки в галузі філософії освіти, педагогіки, освітнього менеджменту.

Серед наявних розробок – є й розвідки не світоглядно-філософського, переважно педагогічного спрямування [16; 84]. Проте більше за все демократичні тенденції розвитку освіти аналізуються безпосередньо в контексті освітнього менеджменту, закономірностям і принципам якого все більше уваги приділяється в останнє десятиліття [див., напр.: 56; 66; 83; 111; 131; 135; 184]. Звертаються до демократизації і в роботах, присвячених суб'єктивним характеристикам управлінця освітньою галуззю чи навчальним закладом [26; 40; 82; 138].

Тенденція демократизації – є відповідним сучасному етапу державотворення напрямком розвитку освіти України, що обумовлена об'єктивними процесами в економічному і соціально-культурному житті країни. До найбільш узагальнених складових цієї тенденції в першу чергу слід віднести: пріоритетність загальнолюдських цінностей та гуманістичної спрямованості і водночас неприпустимість національного нігілізму; активізацію суспільних і державних зусиль для виведення освіти на рівень міжнародних стандартів і досягнень в цій сфері; розвиток освіти на основі новітніх психолого-педагогічних технологій; відхід від принципів авторитарної, заідеологізованої педагогіки, нівелювання природних індивідуальних особливостей всіх, хто навчається; радикальна перебудова управління сферою освіти через її децентралізацію, створення регіональних систем управління навчально-виховними закладами.

З метою розуміння необхідності демократизації освітнього процесу варто проаналізувати історичний досвід провадження процесів демократизації. (Взагалі, як обґрунтовують дослідники українського менталітету [див., напр.: 20; 47; 93], природна схильність до демократизму і різноманітних форм самоврядування іманентно властиві українцям). Щоправда, тут здебільшого йдеться про демократизацію управління

національною системою освіти – про демократизацію навчально-виховного процесу, можна припустити, що остання була мало імовірною в умовах тотальної безграмотності, хаосу, анархії, лютої міжособної боротьби. Проте є яскравий приклад демократизації управління освітянською галуззю – це період суверенітету та незалежності Української Народної Республіки, чотирьох її універсалів, початку відродження освіти і культури, реформування управлінської системи в галузі освіти [86, с. 45].

Після революції, що відбулася в лютому 1917 р., в Україні поступово набрав сили національно-визвольний рух. Цей рух очолила Центральна Рада, що діяла спочатку як громадсько-політична організація і об'єднувала навколо себе широку громадськість найрізноманітніших ідеологічних і політичних переконань. При Міністерстві освіти Росії був утворений Державний комітет з народної освіти для реформи освіти. Комітет провів п'ять сесій, на яких були схвалені окремі питання управління освітою, наприклад, про передачу справ народної освіти органам місцевого самоврядування, про ліквідацію шкільних рад, інститутів директорів, інспекторів народних шкіл та розширення прав педагогічних колегій (рад), про створення громадських рад з народної освіти, передбачалися вибори вчителів та адміністративного персоналу школи [86, с. 47]. На з'їздах і нарадах часто лунала думка, що децентралізація управління освітніми закладами повинна бути якомога ширшою. Проголошувалась ідея «творити нові форми управління справами освіти, керуючись принципами демократизму, децентралізму і національно-персональної автономії, оголошених третім універсалом УЦР» [див. також: 23].

Крім того, в Україні виник рух за створення української школи, який мав громадський характер. У цей час особливо активізувало свою роботу Українське товариство шкільної освіти, яке поширювало серед народу України освіту «через нижчі, середні й вищі школи з викладовою українською мовою» [171]. У «Плані управління освітою на Україні» (1917 р.), головна увага зосереджувалася на тому, що система управління освітою в

Україні має бути державною, колегіальною і демократичною, але не централізованою і бюрократичною, громіздкою і незграбною. Передусім, надавалася максимальна самостійність губерніям, повітам, містам, селам, навчальним закладам, спрямовувалися зусилля на розв'язання стратегічних завдань народної освіти. Управлінська система не була відчуженою від учителів, батьків, громадськості, безпосереднього навчально-виховного процесу.

Однак, уже з 1925 р. Наркомос скасував колегіальне управління та замінив його централізованим, одноосібним. Провідною ознакою управлінської діяльності стала «наявність єдиного проводу підвідомчої справи», яку Наркомос вбачав «у концентрованім управлінні справою народної освіти і в єдиноосібній відповідальності за неї». З цього часу посилюється тенденція адміністративно-командного (централізованого) управління, що і стає провідною в управлінській діяльності протягом семи десятиліть [144, с. 44].

Недоліки і проблеми централізованого, недемократичного управління освітою почали особливо яскраво проявлятися у 1980-х роках. На з'їздах і нарадах цього часу підкреслюється важливість такого політичного завдання, як розвиток демократії, системи самоврядування народу. Йшлося про розширення прав колективів і кожного його члена, про необхідність «підвищувати» самостійність і відповідальність усіх, посилювати «зацікавленість у кінцевих результатах праці». Було зроблено висновок про необхідність наполегливого вдосконалення всієї системи управління [144, с. 46].

Істотною хибою централізованого управління освітою є те, що пріоритет загальних методів такого управління щодо їх специфікації та індивідуалізації при вирішенні конкретних проблем цього управління призводить до недооцінки ролі зворотного зв'язку між будь-якими управлінцями та об'єктами даного управління, тобто до авторитарності процесу управління. Це, в свою чергу, призводить до бюрократизації [86,

с. 51]. Одним із наслідків проблем в управлінні освітньою галуззю було те, що офіційно наводилися статистичні дані про двадцятивідсоткову щорічну змінність директорів шкіл та училищ. Призначення на посаду керівників навчальних закладів протягом десятиріч досить часто здійснювалось засобами «протекціонізму», на рівні особистих симпатій, «методом спроб і помилок» [157, с. 20].

Як бачимо, все це стало природними передумовами, що поступово підштовхували до неминучої демократизації в освіті.

Актуальність і неминучість реформування вітчизняної системи освіти взагалі і зокрема в напрямі її демократизації сьогодні ні в кого не викликає сумнівів. Однак більша частина пропозицій із демократизації, що надаються сьогодні, носять, на превеликий жаль, декларативний характер, що не завжди приносить очікувані результати. Тому необхідне конкретне вивчення демократизації освіти як процесу трансформації організаційних, виховних та управлінських аспектів освітньої галузі.

Важливою умовою демократизації освітньої галузі є перегляд концептуальних основ управління нею. Тривалий час у теорії й практиці педагогіки і освітнього менеджменту панувало уявлення про управління як вплив керуючої підсистеми на керовану, спрямований на забезпечення реалізації мети навчального закладу. Саме таке розуміння суті управління було сутнісною характеристикою авторитарності управлінської діяльності [17, с. 19].

Однозначно, демократизація управління освітньою галуззю повинна допомагати утверджувати в сфері освіти гармонійне поєднання прав особи, суспільства і держави. У педагогічних дослідженнях вчених різних часів демократизація управління освітніми закладами пояснюється як послідовне розширення участі в управлінні школою учнів, батьків, працівників шкіл – усіх зацікавлених в результатах діяльності шкільного колективу, чийх інтересів торкається процес роботи закладу освіти.

Як видно, необхідно розрізняти кілька ключових структурних аспектів демократизації освіти. Це демократизація управління освітою – і демократизація навчально-виховного процесу. З іншого боку, це демократизація управління освітньою галуззю – і демократизація управління окремим навчальним закладом. Це також демократизація змісту освіти – і посилення демократичності її структури і форм.

На рівні управління освітньою галуззю ключові чинники демократизації виражені в таких твердженнях: вплив загальносвітових тенденцій глобалізації на національну систему освіти; вплив демократизації українського суспільства на систему освіти; визнання прав усіх етнічних спільнот на збереження і розвиток своєї самобутності і культури в сучасній освіті; відповідність підготовки фахівців інтересам перш за все регіону, а вже потім держави; деполітизованість сучасної освіти; університетська автономія (надання університетам більшої незалежності з боку держави у вирішенні питань); вплив приєднання української системи вищої освіти до Болонського процесу на процес демократизації освіти.

Серед тенденцій останнього десятиліття можна виявити низку головних, які найбільш сильно впливають на процеси демократизації освітньої галузі в Україні. Основними з них є:

- 1) отримана можливість навчатись одночасно у кількох вищих навчальних закладах;
- 2) перехід вищих начальних закладів до ринкових відносин, наявність конкуренції між ними, яка сприяє підвищенню якості навчання і виховання студентів;
- 3) впровадження дистанційних форм навчання;
- 4) різноманітність освітніх закладів, з яких учні або студенти можуть обирати, де їм отримати освіту.

Менш впливовими є такі фактори, які стали доступними в останнє десятиліття чи близько того: кредитування навчання молоді; перепідготовка

кадрів та підвищення кваліфікації за допомогою другої вищої освіти; соціальна корекція безробітних та ін.

На рівні управління окремим навчальним закладом ключовими чинниками є наступні: вплив дисциплін за вибором студентів на процес демократизації освіти; вплив можливості обирати індивідуальний графік відвідування занять на процес демократизації освіти; вплив інноваційних методик проведення занять на процес демократизації освіти; планування роботи закладами освіти, вирішення питань навчально-виховної, методичної, економічної, фінансово-господарської діяльності; доцільність введення більшої кількості годин консультацій, індивідуальної роботи викладача зі студентами як альтернативного варіанту традиційним колективним формам навчання – лекціям та семінарським заняттям; агенти і способи провадження громадянської освіти.

Демократизація закладу освіти передбачає обов'язкову демократизацію управлінської діяльності його керівників, педагогічного та учнівського колективів, формування демократичного стилю керівництва, наявність та ефективність функціонування колегіальних органів управління, учнівського самоврядування, співробітництва, співтовариства.

Метою демократизації управління закладом освіти є підвищення відповідальності кожного члена колективу за доручену справу – справу виховання підростаючого покоління, формування активної життєвої позиції, підготовки учнів до самостійного життя в умовах демократії, ринкових відносин та інших нових форм господарювання, забезпечення всім громадянам країни рівних прав і свободи у набутті освіти [17, с. 13].

У прикладному плані демократизація управління закладом освіти включає такі напрями:

делегування певної частини прав і повноважень адміністрації таким громадсько-демократичним структурам, як педагогічна рада, методичні об'єднання, учнівське самоврядування;

забезпечення виборності та звітності цих управлінських структур;

уміле та максимальне використання творчого потенціалу керівників шкіл, учителів, учнів, батьків і широкої громадськості.

Організаційно-педагогічна робота з учителями, учнями та батьками в рамках названих напрямів передбачає провадження комплексу оперативних заходів: широке залучення педагогів до формування програмно-цільових установок та змісту роботи закладу освіти, аналізу стану викладання, рівня знань, умінь і навичок учнів і студентів, їх вихованості; аналіз керівниками закладу стану викладання, рівня знань, умінь і навичок, з дотриманням принципу гласності та гуманності під час спілкування з педагогами та підготовки рішень; делегування окремих функцій управління методичним об'єднанням, педагогічній раді закладу, іншим дорадчим органам; введення в практику роботи творчих груп для розробки і оцінки потреби в тих чи інших інноваційних технологіях викладання навчального матеріалу; заохочення педагогів до конструктивної критики, плюралізму думок під час обговорення стану навчання й виховання; удосконалення форм, методів і стилю роботи керівника закладу та його заступників на засадах відповідальності з усуненням бюрократизму, команднорольових методів управління навчально-виховним процесом; модернізація, гуманізація та гуманітаризація змісту освіти, навчання й виховання; активне використання учнівського самоврядування в розробці форм оцінювання знань і вмінь; впровадження в практику колективно прийнятих педагогічних рішень, розпоряджень директора школи та рекомендацій громадських організацій, дотримання нормативного підходу до управлінської та педагогічної праці в освітньому закладі; впровадження в практику управлінської діяльності керівників освітніх закладів демократичної культури праці та управління; звітування керівника закладу та його заступників перед педагогічним колективом, студентами (учнями) та батьками за зміст і результати управління навчально-виховним процесом кожного навчального року.

При цьому важливо підкреслити, що ступінь участі підлеглих в управлінні закладом освіти доцільно вибирати з урахуванням: рівня

компетентності робітників; рівня їх інформованості; часу, що відводиться для прийняття рішень; можливості компромісу між різними точками зору; можливості створення відповідної структури для прийняття колективних рішень [див., напр.:137].

Отже, на рівні окремого навчального закладу демократичний принцип взаємодії суспільства та держави реалізується в першу чергу в діяльності низки громадсько-демократичних управлінських структур.

Реалізація принципу демократизації в управлінській діяльності керівника закладу освіти зумовлює необхідність підвищення його відповідальності за стан і ефективність навчально-виховного процесу, за реалізацію суспільних вимог до сучасної школи.

Водночас реалізація принципу демократизації має забезпечити зміцнення дисципліни та порядку в закладі, згуртованість педагогічного колективу, взаємоповагу та співпрацю педагогів, учнів та їхніх батьків [18, с. 3].

У цілому, демократизація управління навчальним закладом – це насичення процесів регуляції його життєдіяльності елементами і рисами децентралізації і делегування повноважень, кооперації, партнерства; проявами ініціативи та новаторського ставлення до справи викладачів і учнів (студентів).

Певним протиставленням є демократизація навчально-виховного процесу (протиставленням – тому, що окреслені засоби демократизації управління відносять до менеджменту освіти, а демократизація самого навчання – до педагогічної галузі).

Демократизація навчання – це впровадження демократичних засад у спільну діяльність учителя та учнів на уроці. Вона докорінно змінює взаємовідносини між учителем та учнями, тобто змінює традиційну систему «суб'єкт – об'єктних» відносин на «суб'єкт – суб'єктні». За умови сформованості «суб'єкт – об'єктних» відносин у навчанні вчителів відводиться роль активної діяльній одиниці цього процесу, а учнів – роль

пасивного «споживача» знань. В умовах сформованості «суб'єкт – суб'єктних» відносин учень виступає в ролі замовника знань з усіма притаманними йому індивідуальними особливостями. «Суб'єкт – суб'єктні» відносини сприяють підвищенню значущості і відповідальності учня за набуття знань, умінь та навичок, тобто ставлять його у більш активну позицію; сприяють усвідомленню кожним учнем себе як особистості, своєї соціальної ролі, свого місця в навчальному процесі, своїх функціональних обов'язків.

Винятково важливу роль у демократизації навчання має свобода слова, гласність, самовираження особистості учня, розвиток критики та самокритики. Педагогу необхідно на занятті створювати такі ситуації, у розв'язанні яких активну участь брали б учні: висловлювали свої думки, виступали в ролі опонентів по відношенню до вчителя та своїх товаришів, вносили поправки, пропозиції, давали поради. Інтегратором колективної думки повинен бути педагог, але без жорсткої регламентації дій учнів (студентів), без нав'язування своєї думки, своїх переконань. Свобода думки – це перша сходинка до творчості і демократизму.

Демократизація навчання передбачає формування демократичного стилю спілкування вчителя з учнями, який забезпечує учням максимальну самостійність (ставити мету та завдання навчання, шукати шляхи їх досягнення, вибирати зміст, форми, методи та засоби навчання, виробляти уміння та навички систематизувати і узагальнювати навчальну інформацію, робити висновки, оцінювати та коригувати результативність навчально-пізнавальної діяльності). Роль учителя при цьому зводиться до заохочення ініціативи учнів, створення доброзичливого мікроклімату, де панують пропозиції, поради, прохання, повага до думки та переконань інших.

Демократизація навчально-виховного процесу реалізується в процесі навчання за допомогою різних форм і методів. Серед них важливе місце посідають: рольова гра, диспут, змагання, тобто такі форми і методи, які максимально сприяють формуванню самостійності учнів, їх самовираженню

та самоутвердженню. Використання вчителем зазначеного широкого спектру методів навчання реально забезпечує доступність знань для широкого кола учнів різного рівня успішності і можливості народження інноваційних ідей, а отже, реально розширює сферу демократизму в школі.

Корисною формою розвитку самостійності та демократичності учнів є залучення їх до оцінювання навчальної діяльності учнів класу та її результативності. Це сприяє формуванню в учнів почуття такту, міри, об'єктивності, умінь доводити, переконувати, спілкуватися. Потребують перегляду й такі форми активізації діяльності учнів на уроці як виконання ними ролі консультанта, помічника вчителя, лаборанта, кінодемонстратора. Певна частина вчителів залучає учнів до перевірки стану виконання домашніх завдань, зошитів, щоденників, письмових практичних та лабораторних робіт, до обговорення та аналізу підсумкових оцінок з навчальних предметів, поведінки учнів у різних ситуаціях – особливо при тих чи інших змінах у колективі, їх громадської активності та громадянської позиції.

Однозначно, демократизація навчання тісно пов'язана з формуванням свідомої дисципліни учнів. Ці процеси взаємообумовлені: свідома дисципліна учнів є умовою і наслідком демократизації навчання. Свідома дисципліна, на відміну від дисципліни виконавської передбачає активну реалізацію прав учня (студента), при самостійному виконанні ним своїх обов'язків. Свідому дисципліну слід розглядати як якість особистості, яка сформована внаслідок інтеграції інтелектуальних, вольових та моральних рис індивіда і виявляється у свідомому дотриманні норм права і моралі, адекватній поведінці в конкретних життєвих та навчально-виховних ситуаціях. Основними критеріями дисциплінованості учнів є: дотримання норм права і моралі того суспільства, в якому вони живуть і навчаються; виконання Конституції України державних законів, правил для учнів; організованість та ретельність, уміння свідомо управляти своїми діями та вчинками; сформованість почуття обов'язку, відповідальності; прояв

самостійності, ініціативи, активності. За цими критеріями оцінюється рівень дисциплінованості кожного учня зокрема, учнів класу та школи. Дисциплінованість учня чи студента – невід’ємна ознака демократизму навчально-виховного процесу, адже свобода завжди доповнюється відповідальністю за наслідки вільно обраних дій.

Необхідно розрізняти демократизацію змісту освіти і демократизацію форми і структури освітнього процесу.

Демократизація змісту освіти включає поширення знань про феномен демократії: його сутність, зміст і форми, історію розвитку демократії у світі, механізми реалізації демократії в різних сферах суспільного життя та ін.

Також важливою складовою демократизації змісту освіти і прикладом демократичних трансформацій змісту освіти є поширення громадянської освіти – останню можна розуміти як інтегровану галузь соціогуманітарних знань, завдання якої полягає в підготовці молодих громадян до життя в умовах демократії. У загальному плані цей напрям орієнтує на розвиток особистості з високим рівнем демократичної культури та усвідомленням ідей індивідуальної свободи й громадянської відповідальності.

На цій основі має відбуватися поступове проникнення громадянських знань в існуючі дисципліни соціально-гуманітарного циклу. Адже поступова демократизація самої системи освіти повинна доповнюватися поглибленим наданням теоретичних знань із сутності, передумов і перспектив розвитку демократії як явища і політичного режиму. Другою важливою стороною громадянської освіти може бути вивчення поточної інформації про політичну ситуацію, державне управління і самоорганізацію громадянського суспільства – наприклад, через вивчення урядової інформації [183].

Ми є прибічниками впровадження в навчальний процес вищої школи такої самостійної дисципліни, як «Основи демократії» або «Громадянської освіти». Як вказує С.Кострюков, Ця перспектива дебатуються фахівцями. Вважається, що подібний курс мінімізує значення національного виховання. Ми приєднуємось до точки зору цього автора, що навчання демократії не

лише не знижує рівень національного виховання, але й посилює його. Адже демократичні цінності знаходяться в основі будь-якої культури, у тому числі й національної. Тому проблеми впровадження курсу демократичної (громадянської) освіти, мають вирішуватися комплексно в безпосередньому зв'язку з іншими соціо-гуманітарними дисциплінами, зокрема, філософією, політологією, економікою, правознавством тощо [див. дет.: 94].

Збільшення кількості і відсотку годин для індивідуальних завдань, консультацій тощо – що пропонується в рамках положень Болонської декларації – є, безумовно, засобом демократизації організації навчально-виховного процесу. Однак у провадженні цього механізму досить важко подолати психологічний бар'єр, особливо це стосується реакції студентів. Студентська молодь вітчизняних ВНЗ традиційно віддає перевагу колективним формам ведення занять – лекціям і семінарам, де не обов'язково виділятися із маси і можна заробляти бали легшими способами буз індивідуальної відповідальності.

Демократизація форм і структури навчально-виховного процесу передбачає урізноманітнення форм проведення занять, з акцентом на евристичних методиках, використанні рольових ігор, соціограм, методів прийняття рішень у ситуаціях невизначеності (мозкових атак, методу ключових питань, вільних асоціацій, експертних методів тощо).

Зрозуміло, це не означає занурення в ліберально-анархічний стиль ведення навчальних занять і самого управління навчальним закладом. Демократія повинна спиратися на законність і владу, що їх забезпечує. Не випадково навіть такий вільнодумець як Вольтер визнав, що «демократія – це неухильне дотримання законів, прийнятих народом».

Демократизації сприяє використання інтерактивних форм проведення навчальних занять, серед яких – полемічний виклад лекції і інноваційне використання студентських запитань і конспектування, використання різноманітних форм індивідуальної, колективної, групової, парної роботи на семінарських заняттях тощо [117].

З іншого боку, чисельні заходи перешкоджають демократизації освітнього простору – наприклад, – домінування адміністративних методів організації управління і викладання (більше половини викладачів ВНЗ віддають перевагу адміністративним методам управління і викладання; щоправда, позитивно, що цей показник є нижчим серед управлінців зі стажем до п'яти років – а отже свідчить про певний рівень їх готовності до змін).

Крім уже названих демократичних форм організації навчально-виховного процесу, можна вийти за межі окремого уроку – і розширити цей спектр ще й такими різноманітними формами навчання:

1) проведення відкритих (за участю студентів чи учнів із інших груп (класів), інших викладачів тощо) «круглих столів», колоквіумів і дискусій, що сприяють формуванню творчості і критичності мислення студентів;

2) застосування різноманітних версій ділових ігор як засобу практичної реалізації здобутих знань;

3) запрошення фахівців-практиків до проведення лекційних і семінарських занять;

4) запрошення іноземних спеціалістів до проведення лекційних і семінарських занять та ін.

Безперечно, демократичний стиль організації і проведення навчально-виховного процесу характеризується толерантним сприйняттям людини і повагою до неї у всій її цілісності, проявом високих естетичних норм поведінки, створенням умов для особистісного розвитку співробітників і тих, хто навчається. Вимоги ставляться у формі порад, консультацій. Головний спосіб впливу на людину – заохочення та прояв ініціативи, які вмикають механізм так званої «позитивної мотивації» [див., напр.:160]. Керівник-демократ підтримує зі співробітниками, а педагоги - з учнями (студентами) довірчі стосунки, поводить відверто і просто, у контролюючій діяльності не проявляє упередженості.

Керівник – прибічник демократичного стилю управління, розуміє значення колегіальних органів і активно допомагає в їх становленні, зміцнює

їх авторитет, він терплячий до критики, уміло веде діалог, не протиставляє себе колективу, гласність – дисципліні, демократію – порядку [180].

Відомо, що теоретично обґрунтовані шляхи демократизації освіти на практиці мають і певні проблеми та перешкоди їх реалізації. Тому необхідно звернутись до аналіз суперечностей демократизації у сфері освіти та стану правового забезпечення їх вирішення.

Перш за все треба зафіксувати обов'язковий і необхідний взаємозв'язок процесів демократизації освіти із відповідним правовим забезпеченням. У цьому контексті привертає увагу, як К.Корсак у своєму дисертаційному дослідженні [91] аналізує законодавчо-демократичну модель як єдину перспективну в контексті реформ нашого часу. Разом із тим, і саме правове поле сучасної освіти в Україні характеризується низкою загальних внутрішніх суперечностей [див., напр.: 13], навіть якщо не говорити безпосередньо про демократизацію освіти.

Як вказує В. Андрущенко у «Роздумах про освіту» ідеологія законотворчості освітянської галузі формується як відлуння трьох головних відносно автономних соціокультурних потоків: 1) об'єктивно-історично обумовленого потоку українського державотворення, яке на всіх етапах: і в Давній Русі, і в Козацькій республіці, і в УНР – мало демократичний устрій; 2) загальноцивілізаційного повороту людства до демократії, ринкових відносин і фундаментальних цінностей; 3) традиційної української національної культури і національної педагогіки, на які повсякчас чинить природний вплив демократизм як важлива риса українського менталітету [4, с. 138].

Очевидно, що ці «три духовні потоки, синтезовані в єдине ціле, створюють унікальне ідеологічне підґрунтя для формування нормативно-правового поля освіти як демократичної, інтегрованої в європейський і світовий освітній простір, відкритої і толерантної системи» [4, 140].

Однозначно, що демократизація нормативно-правового поля освіти є найпершою передумовою для ефективного впровадження демократії на всіх

рівнях: на рівні управління національною системою освіти (1), на рівні управління окремим навчальним закладом (2), на рівні провадження навчально-виховного процесу (3). Демократизм законів і підзаконних актів та інших нормативних документів, що регулюють ці процеси, повинен забезпечувати демонополізацію освіти і участь громадськості в першому випадку, плюралізм, виборність і врахування пропозицій від колективу – в другому, творчість, вільний вибір методів і форм навчання – в третьому.

Все це в комплексі створює підстави для добросовісної конкуренції між навчальними закладами, завдяки чому підвищується якість освіти. Це з необхідністю визначає і ринкову орієнтацію освіти, без чого механізми конкуренції працювати не можуть. «У цьому зв'язку, - пише В.Андрущенко, - мають бути переосмислені норми, які регулюють не тільки вибір типу чи виду навчального закладу, змісту навчальних дисциплін чи курсів, але й характер самого навчально-виховного процесу, особливо його практичної складової» [4, с. 142].

Розвиваючи ідеї С.Максимюка [див.: 109], ми можемо визначити такі головні напрями подальших демократичних змін у системі освіти: подальша деуніфікація навчальних закладів (особливо загальноосвітніх), що ґрунтується на визнанні права наших громадян мати різні освітні інтереси і право кожної школи вчити по-різному, мати власне обличчя, свою філософію освіти і концепцію розвитку; реальне посилення демократизації всіх сфер освітнього життя, починаючи з відмови від авторитарної педагогіки на уроці та закінчуючи ліквідацією командно-адміністративних методів управління школою і галуззю в цілому; перехід в активну фазу процесу масової демонополізації освіти, який означає «роздержавлення» навчального закладу, перехід до загальнонаціональної, громадсько-державної школи – і який має охопити не лише рівень вищої школи, а й решту; продовження децентралізації управління системою освіти (розширення прав місцевих освітніх органів влади й окремих навчальних закладів та децентралізація освітніх одиниць; відмова від жорсткого ідеологічного контролю за роботою

навчального закладу, формування нової плюралістичної філософії освіти, нового стилю педагогічного мислення.

В Україні у трансформаційний період розроблено та затверджено ряд документів, де визначено політичні, соціальні та педагогічні засади модернізаційного оновлення освіти в нашій країні, демократичні перспективи її розвитку (Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст., Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Національна доктрина розвитку освіти (затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 року), Положення про школу, «Концепція 12-річної середньої загальноосвітньої школи», «Концепція національного виховання» та ін.) [109, с. 593].

У Законі України «Про освіту» визначено політичний курс держави в галузі освіти, мету, принципи, зміст освіти, умови створення закладів освіти та їх урізноманітнення. Гуманізм та демократизм є основою реформування освіти в суверенній Україні. В законі «Про освіту» підкреслюється, що освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної самосвідомості, взаємоповаги між націями і народами [59, с. 34].

Національна доктрина розвитку освіти України є державним документом, який визначає стратегію й основні напрями її розвитку у XXI столітті. У ній вказується, що головна мета української системи освіти – створити умови для розвитку і самореалізації кожної особистості як громадянина України, формувати покоління, здатні навчатися упродовж життя, створювати й розвивати цінності громадянського суспільства.

У Національній доктрині розвитку освіти України вказано, що сучасна система управління освітою має розвиватись як державно-громадська, вона повинна враховувати регіональні особливості, тенденції до зростання автономії навчальних закладів, конкурентоспроможність їх освітніх послуг [127, с. 6]. Діяльність освітян спрямовується на пошуки нових демократичних відкритих моделей управління освітою, що зорієнтовують освітні процеси не на відтворення, а на розвиток. У ній передбачається

забезпечення державного управління з урахуванням громадської думки, внаслідок чого змінюється навантаження, функції, структура і стиль центрального та регіонального управління освітою.

Кожна держава будує свою освітню парадигму, виходячи з конкретних історичних умов, а також соціально-економічних та культурних реалій у поєднанні з освітньою політикою, що здійснюється через заклади освіти. Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, закріпила положення про те, що «визнання гідності, притаманної усім членам людської родини ... є основою свободи, справедливості і загального миру», а також що люди «повинні поводитись відносно один до одного в дусі братерства». Реалізація подібних демократичних ідеалів планетарного масштабу передбачає демократизацію суспільного життя, що неможливо без демократизації освіти [48, с. 618–619].

Актуально, що наша держава в перехідний період її розбудови соціально-економічні проблеми та проблеми освіти розглядає і розв'язує у взаємозв'язку та взаємообумовленості. Згідно усіх нормативно-правових документів, національна система освіти за змістом і формою має бути:

національною, тобто основою і гарантом системи освіти є Конституція України – основний державний закон. Усі її ланки, розвиваються на ґрунті українознавства як державної політики і філософії; державного бюджету; обов'язкового для всіх базового змісту освіти; державної української мови, історії країни та національної культури; використання національних традицій; мов і культури усіх національних меншин з урахуванням специфіки регіонів;

гуманістичною: змістом і головною метою виховання і навчання є гармонійно розвинена особистість, якій притаманні альтруїстичні мотиви та дії; такі гуманні якості як співчуття, доброзичливість, взаємодопомога тощо. Система виховання і навчання гуманної особистості здійснюються на основі загальнолюдської моралі;

демократичною – це означає, що в усі ланки освіти впроваджуються демократичні засади на основі забезпечення прав і свободи громадян у виборі змісту і напрямку навчання та виховання, умов для оптимальної реалізації і самореалізації потенціальних можливостей кожної людини;

цілісною, інтегрованою, безперервною: всі форми життя суспільства (політична, економічна, соціальна) тісно переплітаються між собою. Висока освіченість та культура народу є фундаментом підвищення ефективності праці та рівня національної економіки.

Демократизація освіти передбачає реалізацію в ній принципів і цінностей плюралізму, свободи, справедливості, рівності, виборності, децентралізації повноважень, участі у прийнятті рішень і т.п.

Таким чином, можна зробити загальний висновок, що на концептуальному і навіть на стратегічному рівні [див.. напр.: 127] демократизація освіти отримала достатнє закріплення в нормативно-правових документах, однак відповідні тактичні кроки виконуються недостатньо активно, причиною чому серед іншого є й слабкість правової бази в цьому питанні. Визначені стратегічні орієнтири повинні знаходити конкретне покрокове втілення в послідовному переліку етапів і заходів, кожен із яких має бути розписаний в оперативному плані його виконання. Відсутність такого оперативного плану поступової демократизації – базова причина суперечностей між тим, що на папері задекларована демократизація освітньої сфери, а в реальності освіта функціонує в протистоянні авторитаризму і анархії.

Ми згодні з Ю.Терещенком, що «законодавчі нормативи та державні директиви щодо освіти виявилися, на жаль, декларацією бажаного. Бо в площину освітянської політики фінансово-матеріальний ресурс влади не було уведено, хоч це і передбачалося багатьма законами, указами та постановами. Тобто прописавши та належно виписавши у різних нормативних документах, якою мають бути освіта, держава самоусунулася від реалізації взятих у таких спосіб на себе зобов'язань» [176].

Як було показано вище, демократизація освіти починається «з голови» - тобто з управління. Виокремимо провідні проблеми у питанні демократизації управління галуззю і управління окремим закладом освіти.

Незважаючи на проголошення конструктивності сучасності автономності університетів, сучасні вітчизняні університети є недостатньо незалежними у вирішенні питань власного функціонування і розвитку. Більшість питань стосовно діяльності ВНЗ продовжують вирішуватися на рівні органів державної або муніципальної влади.

Впровадження заходів із Болонської декларації є, безумовно, фактором, що сприяє демократизації освітнього простору. Щоправда, в Україні цей процес часто набуває дивних форм. Як відомо, Болонська декларація передбачає взаємозрозумілість дипломів, подібність навчальних планів і однаковість критеріїв оцінювання знань студентів. Якщо певна однаковість навчальних планів для однієї спеціальності в Україні забезпечена, то щодо системи оцінювання немає абсолютної єдності. Ясно, що названі проблеми мають безпосередній зв'язок із управлінням окремими навчальними закладами.

Механізм вибору студентами і самим ВНЗ окремих дисциплін з частини навчального плану як засіб демократизації практично не працює, адже, по-перше, навчальні плани пропонують завузький вибір, по-друге, найчастіше вибір дисципліни і вищим навчальним закладом, і студентами реально здійснюється завідувачами кафедр, і першочерговим критерієм при цьому виступає прихильність до того чи іншого викладача. Самі ж студенти часто навіть не знають про існування таких дисциплін у навчальному плані – «дисциплін за вибором студентів».

Механізм навчання за індивідуальним графіком теоретично теж міг би сприяти демократизації освіти, адже це є можливість самостійного навчання студента, шанс більше уваги приділити або здобуттю практичних навичок, або додаткової теоретичної підготовки в бібліотеках. Більше того – це і важливий психологічний механізм для забезпечення психологічного

комфорту, «розкутості» в навчанні для творчих студентів. Однак на практиці він використовується практично винятково як заміна заочній формі навчання – коли студент весь вільний час приділяє своїй досить успішній роботі (зовсім не обов'язково за фахом) і лише епізодично, інколи з порушеннями графіку, з'являється для складання боргів.

Невід'ємним елементом демократизації змісту освіти ми назвали громадянську світу. Але й тут є низка проблем чи питань, що потребують нагального вирішення.

Так, важливим є питання щодо того, хто має провадити заходи з громадянської освіти, а то й координувати їх системну реалізацію. Агентами громадянської освіти можуть бути викладачі самого навчального закладу (представники відповідних факультетів); представники громадських організацій; представники органів державної влади.

Думається, що найкращим варіантом буде компромісний - співробітництво в реалізації заходів із громадянської освіти. А для координації всієї системи громадянської освіти в одному окремому навчальному закладі має здійснювати колегія з представників адміністрації закладу, профспілки, викладачів - членів інших громадських організацій, науковців, які можуть виступати експертами в даному питанні.

У цілому, стратегія демократичного розвитку національної освіти об'єктивно передбачає реалізацію демократичної ідеології українського державотворення. У цьому контексті освіта «відіграє виняткову роль у вільних суспільствах», оскільки у демократичній державі зміцнюється мир і злагода між народами України, їх взаєморозуміння і взаємопідтримка [157]. Водночас існують і складності, які полягають в тому, що власне процес демократизації освіти в навчальних закладах різних рівнів є складним і неоднозначним у своїх практичних виявах в кожному окремому випадку.

Загалом, управління окремим навчальним закладом і загальнонаціональною системою освітою взаємодіють за принципом «вкладених систем», коли більша система включає в себе меншу, але

концептуальні, базові засади їх функціонування лишаються єдиними. Тому можна назвати спільні принципи демократизації управління освітніми системами – досі лише нормативно зафіксовані на стратегічному рівні, але не на тактичному: відмова від командно-адміністративного стилю та авторитарних методів керівництва освітньою системою; терпимість до незвичного, нового, заохочення ініціативи і новаторства, підтримка талантів; оволодіння демократичною культурою спілкування, суперечок, диспуту, опонування; розширення гарантованих прав викладача (учителя) та студента (учня); боротьба з формалізмом і бюрократизмом у керівництві діяльністю освітньої системи; обмеження адміністративного контролю, розширення громадського контролю і самоконтролю; впровадження демократичної виборчої системи в усіх ланках діяльності системи освіти; забезпечення гласності в діяльності освітньої системи; впровадження учнівського самоврядування, створення атмосфери співробітництва і співдружності; опора на колективність і колегіальність управління, підвищення персональної відповідальності за наслідки роботи кожного працівника школи.

Задекларована державно-громадська модель повинна отримати правове підґрунтя для її послідовного, тактичного втілення. Головними принципами реалізації державно-громадської моделі управління освітньою системою мають бути гуманізація, професіоналізм, науковість, адаптованість, цілеспрямованість, відкритість, толерантність тощо. Прийняття управлінських рішень повинне здійснюватися лише на принципах взаємної згоди між усіма ланками управління освітньою системою.

Освіта і освітні заклади, на думку Дж. Дьюї, є найбільш адекватним кандидатом на роль головного осередку суспільства, в якому відбувається цілеспрямоване, систематичне навчання демократії, і на цій основі – виховання громадян демократичного суспільства. Всі інші можливості структури дійової демократії повинні спиратися на цей чинник і надбудовуватись над ним [50, с. 25].

Ларрі Даймонд вказує, що політична освіта у суспільстві, що демократизується, відбувається не лише на рівні еліт, а й на рівні пересічних громадян, причому зміни у політичній культурі досягаються не лише соціалізацією молоді, а й ресоціалізацією старших поколінь. Тобто соціалізація особистості відбувається протягом всього життя, і не можна недооцінювати потенціал навіть досить зрілих громадян змінювати свої політичні погляди та преференції у відповідь на набутий досвід.[209, с. 191].

Підсумовуючи, слід відмітити, що для реалізації демократичних процесів у галузі освіти є достатня нормативно-правова база, яка стосується усіх ланок освіти. Для її втілення в життя необхідна чітка організація дій органів виконавчої влади на місцях.

### **Висновки до четвертого розділу**

Як бачимо із аналізу вище проведених аналізу особливостей і основних чинників формування політичної культури особистості, чільне місце належить суспільно організованій і високо спеціалізованій системі освіти. І в цьому сенсі освіта як сфера соціокультурної практики, спрямована на виховання таких патріотів України, що водночас відчували б себе громадянами європейського світу, поділяючими європейські цінності, набуває національного пріоритету як один з найголовніших чинників формування суспільства демократичного типу.

Сьогодні співіснують тільки дві моделі інституцій освіти: авторитарна (традиційна) модель та особистісно орієнтована (гуманістична) модель. Усвідомити ключову роль освіти у формуванні сучасної політичної культури громадян, яка виступає своєрідною умовою стабільного просування країни шляхом демократизації, варто розглянути необхідність навчання демократії для становлення демократичної політичної культури особистості.

Важливою складовою освітнього процесу в сучасних демократичних країнах є громадянська освіта. Демократія може бути стійкою, а

демократичні зміни – успішними лише за умови, якщо громадяни мають необхідні для громадянської участі знання, уміння і бажання їх застосовувати на практиці. Саме тому наші науковці приділяють значну увагу розробленню принципів, цінностей, шляхів розвитку громадянської освіти, про що відмічено нами вище. Важливо те, що в даний час чітко виокремлюються проблеми розвитку освіти і вони одержують наукове обґрунтування їх реалізації. Серед проблем, що існують у розвитку громадянської освіти в Україні й потребують якнайшвидшого розв'язання, – визначення її змісту, застосування відповідних їй методів викладання, розробка навчальних програм і посібників, використання інформаційних технологій у процесі навчання, підвищення кваліфікації викладачів. Тому успіх освіти у формуванні політичної культури особистості не може бути забезпечений без удосконалення системи освіти. Сьогодні магістральний шлях, на який має спрямовуватись управління освітянською галуззю – це перетворення державного управління освітою у державно-громадське.

На нашу думку, важливим є зроблений у нашому дослідженні аналіз історичного процесу розвитку освіти України, бо саме з нього випливають природні передумови, що поступово підштовхували до не минучої періодизації в освіті.

Ми акцентували увагу на тому, що необхідно розрізняти кілька ключових структурних аспектів демократизації освіти. Це демократизація управління освітою – і демократизація навчально-виховного процесу. З іншого боку, це демократизація управління освітньою галуззю – і демократизація управління окремим навчальним закладом. Це також демократизація змісту освіти – і посилення демократичності її структури і форм.

З нашого дослідження випливає, що демократизація нормативно-правового поля освіти є найпершою передумовою для ефективного впровадження демократії на всіх рівнях: на рівні управління національною системою освіти, на рівні управління окремим навчальним закладом, на рівні

провадження навчально-виховного процесу. Підсумовуючи, ми відзначаємо, що освіта і освітні заклади є найбільш адекватним кандидатом на роль головного осередку суспільства.

## ВИСНОВКИ

Серед множини наукових тлумачень сутності політичної культури особистості на початок XXI ст. особливо вирізняються ті, що розглядають її як складний політико-психологічний та соціально-цивілізаційний феномен, який становить сукупність об'єктивних і суб'єктивних, стихійних і нав'язаних, раціональних та ірраціональних, динамічних і статичних змістів й орієнтацій, що визначають характер і особливості політичної поведінки та світогляду індивіда.

Важливою особливістю досліджень концепту політичної культури у незалежній Україні став її взаємозв'язок з проблемами державотворення, національного відродження, взаємодії держави і громадянського суспільства, створення нових соціально-економічних і політичних відносин тощо. Відтак вчення про політичну культуру особистості суттєво розвинули й сучасні знання про політичну соціалізацію, особливості соціально-політичної комунікації, про ментальність соціально-політичних спільнот, політичний розвиток, динаміку перехідних політичних систем, демократичні перетворення, про політичні потреби, прагнення та інтереси, політичну поведінку і політичну духовність, новаторство і традиціоналізм у політиці, політичне міфотворення, тощо.

Політична культура особистості зазнає впливу всього різноманіття змінних внутрішньо-енергетичних та структурно-функціональних факторів, які породжує сучасна швидкоплинна соціально-політична реальність. Структуру політичної культури особистості складають як реально-об'єктивні, так і духовно-вольові суб'єктивні аспекти. Ключову роль політичної культури особистості в трансформаційних процесах суспільства складає завдання особистісної культуротворчості, вироблення духовно-вольової основи політичної діяльності, формування суспільно значимих ідеалів, принципів, аксіологічних настанов для особистісного саморозвитку кожного громадянина.

Визначено основні негативні фактори, що чинять перепони на шляху до формування демократично-гуманістичної політичної культури особистості в умовах перманентних політичних перетворень: недоліки комунікативних зв'язків соціально-політичної сфери, відсутність діалогу між державою і громадянським суспільством, різними політичними силами, недостатність знань і вмінь щодо здійснення своїх громадянських прав і обов'язків, вплив колишнього командно-адміністративного управлінського мислення, тощо. Прищеплення демократичних світогляду і цінностей особистості трансформаційного суспільства можливе за умови узгодження існуючих очікувань та прагнень, потреб та інтересів, ідеальних та реальних орієнтирів участі у політичному житті суспільства.

Базовими вимірами демократичної політичної культури особистості, долученої до глобальних досягнень людства ХХІ ст. вважаємо усвідомлення власного, загальнолюдського й національноідентифікованого місця вільної особистості серед вільних громадян; уміння цінувати і готовність відстоювати історично набуті людством ідеали свободи, рівності, прав людини; відповідальна й компетентна участь у житті як окремо взятого суспільства, так і світової спільноти; інтеркультурний менталітет й толерантне ставлення до ідей та думок інших тощо. Стрижнем політичної культури особистості є національна ідея, яка виражається у проблемах державотворення, формування культурних патернів та архетипів, на основі яких формується політична поведінка, інституціалізація тощо.

Інформатизація суспільно-політичного простору розвиває конкурентність середовища, сприяє соціальній мобільності, взаємному обміну і збагаченню, що визначає нову якість політичної культури особистості – прагнення до постійного покращення, самокритичність, зваженість поглядів. Політична культура в умовах новітніх інформаційних й глобальних викликів вирізняється намаганнями спростувати дистанцію відносин «свій»-«чужий», зрозуміти і прийняти «інакшість», підтримати та розвинути позитивний потенціал самотності.

Політична культура особистості формується під впливом різноманітних чинників суб'єктивного і об'єктивного, зовнішнього і внутрішнього плану. Громадянська позиція, свідома політична участь, толерантність розгортаються через демократичну спрямованість внутрішнього світу особистості, що беруть свої витoki зі системи освіти, науки, культури та виховання. До базових умов успішного формування демократичної політичної культури у суспільстві слід віднести: трансформації політичної системи як системи суспільного управління і прийняття політичних рішень; роль політичних еліт та державних лідерів як уособлення та транслятора національних цінностей, взірця для особистості; геополітичні контексти, міжнародні траєкторії суспільного, вплив стратегічних партнерів.

Стверджується, що аналізуючи вплив політичного лідерства на формування політичної культури особистості, необхідно враховувати проблеми легітимації, механізми зміни та моделі взаємодії лідерів із політичною системою. Політико-культурна модель особистості на кожному етапі історичного розвитку спільноти формується, в тому числі на основі політичної, економічної, безпекової залежності, глобальних та регіональних впливів, їхнього нівелювання або взаємопосилення, гомогенності або фрагментарності тощо.

Особлива роль у процесі формування й розвитку демократичних політичних орієнтацій суспільства відіграє система й базові принципи освіти та виховання особистості як один з найважливіших ендогенних чинників політичного процесу, який впливає на стабільність, ефективність та перспективи подальшого розвитку політичної системи в цілому. Слід відмітити, що для реалізації демократичних процесів у галузі освіти є достатня нормативно-правова база, яка стосується усіх ланок освіти. Для її втілення в життя необхідна чітка організація дій органів виконавчої влади на місцях. Отже, перед сучасною Україною стоїть завдання формування такої освітньо-виховної системи, яка б, головним чином, була здатна виступити своєрідним

рушієм національного прогресу та платформою демократичних політичних доктрин для різноманітних політичних сил. Необхідно усвідомити, що суб'єктами політичної освіти є не тільки школи і вищі навчальні заклади, а й політичні партії, засоби масової комунікації, гуртки та курси при громадських організаціях, союзах, усілякі фонди соціальної спрямованості, суб'єкти молодіжної (державної і недержавної) політики, армія, освітні центри при конфесіях, система підготовки і перепідготовки кадрів державних службовців – усі ці складові політичної системи, які чинять вплив на формування політичної культури особистості у суспільстві, що трансформується.

Серед перспективних напрямів подальших політологічних досліджень в рамках сучасного політико-культурного підходу відмічено необхідність зосередження на потребах особистості; надання пріоритету індивідуальності, самоцінності політичних відносин; співпраця, співдружність, співтворчість між суб'єктами політичного процесу, удосконалення суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-суб'єктних політичних відносин у бік їх відвертості, емпатійності, духовно-морального єднання; створення сприятливого середовища індивідуального вибору й відповідальності у політиці; актуалізація проблеми особистісного зростання особистості на шляху до демократичних перетворень; стимулювання розвитку й саморозвитку особистості як громадянина, політичного актора, діяльнісного суб'єкта політичного життя суспільства.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми формування та розвитку європейського інформаційного простору : [кол. моногр.] / за заг. ред. Є. Б. Тихомирової. — Луцьк : ВМА «Терен», 2012. — 354 с.
2. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба ; [пер. с англ. Л. А. Галкиной] // Полис. — 1992. — № 4. — С. 122 – 134.
3. Андропова І. Ф. Еволюція політичної культури в незалежній Україні (гендерний аспект):автореф. дис. ... канд. іст.наук: 17.00.01 / І. Ф. Андропова. — К., 2005. — 21 с.
4. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту : Статті, нариси, інтерв'ю: 2-ге вид., допов. / В. П. Андрущенко. — К. : Знання України, 2008. — 819 с.
5. Андрущенко В. Формування особистості вчителя в сучасних умовах / В. Андрущенко, І. Табачек // Політичний менеджмент. — 2005. — № 1 (10). — С. 58–69.
6. Андрущенко Т. В. Роль культури в подоланні ціннісного розколу цивілізації / Т. В. Андрущенко // Нова парадигма : журнал наукових праць / голов. ред. В. П. Бех. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. — Вип. 102. — С. 3 – 13.
7. Андрущенко Т. В. Толерантність як культурна цінність цивілізації / Т. В. Андрущенко // Гілея : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2010. — Вип. 37. — С. 458 – 462.
8. Ашин Г. К. Курс элитологии. / Г. К. Ашин., Е. В. Охотский — М. : Спортакадемпресс, 1999. — 368 с.
9. Бабкіна О. В. Роль государства в реформирующейся политической системе / О. В. Бабкіна // Персонал. — 2002. — № 4. — С. 37 – 42.
10. Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства / О. Бабкіна // Віче. — 2007. — № 5. — С. 21 – 27.
11. Бабкіна О. В. Деякі методологічні проблеми аналізу політичних трансформацій та політичного розвитку/ О. В. Бабкіна // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Збірник наукових праць Національного педагогічного

університету імені М. П. Драгоманова. — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. — Вип. 11. — С. 3 – 10.

12. Бадан А. А. Філософські аспекти впровадження закордонних моделей у становленні сучасної української освіти [Електронний ресурс] / А. А. Бадан // Мультиверсум. Філософський альманах. — К.: Центр духовної культури, 2004. — № 43. — Режим доступу : [http://www.filosof.com.ua/Jornel/M\\_43/Badan.htm](http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_43/Badan.htm)

13. Баранков О. Г. Правова база освіти в Україні в умовах багатокультурності / О. Г. Баранков [Електронний ресурс] // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні : матеріали III Міжнародної конф., 20-22 травня 2005 р., Львів. — Режим доступу : <http://www.democrasy.kiev.ua>.

14. Бебик В. М. Освіта в глобальному суспільстві: проблеми і перспективи / В. М. Бебик // Болонський процес: перспективи і розвиток у контексті інтеграції України в європейський простір вищої освіти. — К., 2004. — С. 18 – 25.

15. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина : [монографія] / В. М. Бебик. — К. : МАУП, 2003. — 424 с.

16. Бегей В. М. Сутність демократизму в загальноосвітній школі / В. М. Бегей // Рідна школа. — 1995. — № 6. — С. 31 – 33.

17. Бегей В. М. Управління загальноосвітньою школою на демократичних засадах / В. М. Бегей. — Львів : ЛДУ, 1995. — 196 с.

18. Березняк Є. С. Реалізація принципу демократизації в управлінській діяльності директора школи / Є. С. Березняк – [2-ге вид.]. — К. : Генеза, 2003. — 80 с.

19. Биков В. Ю. Ключові чинники та сучасні інструменти розвитку системи освіти [Електронний ресурс] / В. Ю. Биков. — Інформаційні технології і засоби навчання // Електронне наукове фахове видання. — 2007. — Вип. 2. — Режим доступу : [www.ime.edu-ua.net/em2/emg.html](http://www.ime.edu-ua.net/em2/emg.html)

20. Бичко А. К. Феномен української інтелігенції : Спроба екзистенціального дослідження / А. К. Бичко, І. В. Бичко. — Дрогобич: [б.в.], 1997. — 115 с.

21. Бичко Б. І. Ментальні особливості національної самосвідомості / Богдан Бичко // Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис Інституту філософії

НАН України та Полтавського державного педагогічного університету. — Випуск 3. — Київ-Полтава, 2000. — С. 104 – 114.

22. Богатуров А. Три поколения внешнеполитических доктрин России / А. Богатуров // Международные процессы — 2007. — Том 5. — № 1(13). — С. 54 – 69.

23. Богуславська В. Г. Народна освіта України в добу національно-демократичної революції 1917 - 1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. Наук : 07.00.01 / В. Г. Богуславська. — Донецьк, 2001. — 19 с.

24. Бочкарев В. И. Демократизация управления общим образованием в России / В. И. Бочкарев // Педагогическая наука и практика : проблемы и перспективы. Сб. науч. статей. — Вып. 1. — Москва: ИОО МОН РФ, 2004. — С. 43 – 50.

25. Бусова Н. А. Делиберативная модель демократии и политика интересов / Н. А. Бусова // Вопросы философии. — 2002. — № 5. — С. 44 – 54.

26. Василенко Н. В. Педагогічні основи змісту і структури інноваційної діяльності директора школи / Н. В. Василенко // Стратегія управління закладами освіти в умовах формування інформаційного суспільства: матеріали IV Міжнар. науково-практ. конф., 7 – 9 грудня 2005 р., Ніжин. – Ніжин : НДУ, 2005. — С. 15 – 16.

27. Варзар І.М. Політична етнологія: пропедавт. курс : [Авт. підручник] / І. М. Варзар. – 2-ге вид., перероб. та доп. — К. : ДП Вид.дім «Персонал», 2011. — 354 с.

28. Вауліна Ф. В. Національна ідея України: комплексний вимір / Ф. В. Вауліна // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — Х. : Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010. — Вип. 16. — С. 196 – 201.

29. Ващенко К. О. Політологія для вчителя : навчальний посібник для студ. педагогічних ВНЗ / авт. : К.О. Ващенко, В.О. Корнієнко, Т.В. Андрущенко, О. С. Дмитренко, С. П. Дмитренко, Н. В. Жабінець, І. А. Семенець-Орлова, В. В. Туренко [та ін.] ; За ред. К.О. Ващенко, В.О. Корнієнка. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — 406 с.

30. Вебер М. Наука как призвание и профессия / Макс Вебер Избранные произведения: [пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко]. — М. : Прогресс, 1990. — 808 с.

31. Вишневецький О. На шляху реформ: Актуальні питання сучасної української освіти та змісту виховання / О. Вишневецький. — Дрогобич : Коло, 2005. — 176 с.
32. Воловик В. И. Философия политического сознания: [монография] / В. И. Воловик. — Запорожье : Просвіта, 2006. — 204 с.
33. Ворон М. Демократизація навчання, або як розуміється навчання / М. Ворон // Директор школи Україна : Науково-методичний журнал. — Київ, 2006. — № 10. — С. 44 – 57.
34. Галактіонова І. В. Фактори впливу на формування політичної культури молоді України 90-х років ХХ ст. / І. В. Галактіонова // Наукові записки НАУКМА, 2001. — Том 19. Політичні науки. — С. 82 – 89.
35. Галкин А. А. Стабильность и изменение сквозь призму культуры мира / А. А. Галкин // Полис. — 1998. — № 5. — С. 114 – 122.
36. Головатий М. Діалог між владою і суспільством — важлива засада формування української державності / Микола Головатий // Політичний менеджмент : наук. журн. / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2011. — № 5 (50). — С. 19 – 24.
37. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства : Україна і світ на зламі тисячоліть: [монографія] / В. Горбатенко. — К. : Академія, 1999. — 240 с.
38. Гофрон Б. Головне завдання освітньої політики в умовах демократичного ладу / Б. Гофрон // Науковий вісник. Серія «Філософія». — Харків : ХНПУ, 2004. — Вип.17. — С. 39 – 45.
39. Громадянська освіта: методичний посібник для вчителя / Авт.-уклад.: С. Позняк, О. Пометун — К. : Вид-во Етна-1, 2008. — 194 с.
40. Даниленко Л. І. Модернізація змісту, форм і методів управлінської діяльності керівника школи / Л. І. Даниленко // Освіта і управління. — 1998. — № 1. — С. 48 – 54.
41. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). — К. : Райдуга, 1994. — 61 с.
42. Деркач Ж. В. Політична культура як інтегральна характеристика процесу формування і розбудови держави : автореф.дис. ...канд.пол. наук: 23.00.02 / Ж. В. Деркач. — Харків, 1999. — 19 с.

43. Дженусов А. И. Различие структур и уровней развития политической культуры / А. И. Дженусов // Социально-гуманитарные знания. — 1999. — № 4. — С. 115 – 118.
44. Дмитренко М. А. Формування політичної культури суспільства в трансформаційний період : [монографія] / М. А. Дмитренко. — К.: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. — 192 с.
45. Дмитренко М. Політична система України : Розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції : [монографія] / М. Дмитренко. — К. : Ун-т «Україна», 2011. — 820 с.
46. Дмитренко М. А. Формування політичної культури особистості в умовах трансформаційного суспільства (політологічний аналіз) : автореф.дис. ...канд.пол. наук : 23.00.03 / М. А. Дмитренко. — К., 2005. — 21 с.
47. Додонов Р. О. Соціально-філософський аналіз процесу формування та функціонування етноментальності : автореф. дис. ... док. філософ. наук: 09.00.03 / Р. О. Додонов. — К., 1999. — 36 с.
48. Дубровський В. Ф. Демократизація освіти як сутнісний фактор розвитку демократичного суспільства і побудови соціальної правової держави / В. Ф. Дубровський // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні / Уклад. Л. Марголіна. — К. : Ай Бі, 2003. — С. 618 – 626.
49. Дулін П. Г. Український конфесійний плюралізм і розуміння особистості у східних традиціях / П. Г. Дулін // Вісник Національного авіаційного університету. — 2006. — № 2 (4). — Філософія, культурологія. — С. 62 – 67.
50. Дьюи Дж. Школа и общество. – М. : Работник, 1925. — 127 с.
51. Жабінець Н. В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства : автореф.дис. ...канд.пол. наук : 23.00.03 / Н. В. Жабінець. — К., 2006. — 20 с.
52. Жадан І. В. Ціннісний вимір політичної культури в Україні / І. В. Жадан // Культура України : цілісність у регіональній різноманітності: матеріали. Всеукраїнської науково-практичн. конф., 19 листопада 2008р., Київ — К. : Інститут соціальної та політичної психології НАН України, 2009. — С. 137 – 151.

53. Жадан І. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні. Аналітичний звіт / І. Жадан, С. Кисельов, О. Кисельова, С. Рябов. — К.: Тандем, 2004. — 80 с.
54. Жижек С. Нація як спільнота / Сергій Жижек. — К. : Дніпро, 2008. — 808 с.
55. Жовква І. І. Стратегічне партнерство у зовнішній політиці України : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / І. І. Жовква ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин. — К., 2005. — 20 с.
56. Заболотній В. Г. Управління загальноосвітньою школою : соціально-педагогічний аспект / В. Г. Заболотній. — Кіровоград : Думка, 1997. — 128 с.
57. Заздарнов А. П. Менталитет — мировоззрение — духовность / А. П. Заздравнов // Нова парадигма. — 2001. — Вип. 22. — С.5–13.
58. Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2984-14>
59. Закон України «Про освіту». — К., 2003. — 189 с.
60. Зарембо К. Стратегічні партнерства без стратегії, або чому цей інструмент не працює на користь України [Електронний ресурс] / К. Зарембо // День. — 2010. — № 81 (14 травня). — Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/296661>
61. Зязюн І. А. Неперервна освіта як основа соціального поступу / І. А. Зязюн // Неперервна професійна освіта: теорія і практика : Зб. наук. Праць. — Ч. 1. — К., 2001. — С. 15–23.
62. Іванов М. Проблеми становлення сучасної політичної дидактики / М. Іванов // Політичний менеджмент. — 2004. — № 4. — С. 88–94.
63. Іванов М. С. Демократизація політичного процесу в Україні та актуальні завдання політичної освіти. / М. С. Іванов // Наукові дослідження в контексті історичних проблем : [збірн. наук. праць]. — Т. 2. — Миколаїв-Одеса : «ТОВ Від», 2003. — С. 87–91.
64. Іванов М. Що таке «громадянська» і що таке «політична» освіта? / М. Іванов // Політичний менеджмент. — 2003. — № 4. — С. 41–49.

65. Іванов М. С. Деякі проблеми вироблення державної стратегії освіти й виховання громадянина сучасної України / М. С. Іванов // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — К., 2003. — № 3. — С. 311 – 315.
66. Карамушка Л. М. Психологія управління закладами середньої освіти : [монографія] / Л. М. Карамушка. — К. : Ніка центр, 2000. — 332 с.
67. Карнаух А. А. Громадянська освіта як засіб формування політичної культури молоді / А. А. Карнаух // Політичний менеджмент. — 2007. — № 6. — С. 82 – 89.
68. Карнаух А. А. Становлення політичної культури молоді в умовах демократизації сучасного українського суспільства : автор. дис. ... канд. пол. Наук : 23.00.03 / А. А. Карнаух. — К., 2006. — 21 с.
69. Карнаух А. А. Проблеми становлення сучасної політичної культури в Україні / А. А. Карнаух // Роль політології у реформуванні політичної системи України : Матеріали круглого столу «Роль політології у науковому забезпеченні реформ політичної системи України», 20 – 21 квітня 2006 р. — К. : МАУП, 2006. — С. 62 – 71.
70. Картунов О. В. Інформаційне суспільство : аналіз політичних аспектів зарубіжних концепцій : [монографія] / О. В. Картунов, О. О. Маруховський. — К. : Університет економіки та права «КРОК», 2012. — 344 с.
71. Кипень В. П. Гарантії якості у вищій освіті / В. П. Кипень // Мультиверсум. Філософський альманах. — К. : Центр духовної культури. — Вип. 15. — 2000. — С.101.
72. Кіндратець О. Деякі аспекти формування сталої демократії [Електронний ресурс] / Олена Кіндратець. — Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=65&c=1469>
73. Кіндратець О. М. Політична культура як чинник демократичних перетворень / О. М. Кіндратець // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : Збірник наукових праць / Гол. ред. В. Г. Воронкова. — Вип. 39. — Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2009. — С. 204 – 211.
74. Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті: [монографія] / С. Ф. Клепко. — Полтава: ПОППО, 2006. — 328 с.
75. Клименко О. А. Трансформація політичної культури перехідних суспільств : автореф. дис. ... канд. пол. Наук 23.00.04 / О. А. Клименко. — К., 1999. — 18 с.

76. Ковалевський В. Інформаційна демократія як політична категорія / В. Ковалевський // Наукові записки / Збірник. Сер. «Політологія і етнологія». — Вип. 22. — К. : ПІЕНД, 2003. — С. 214 — 222.
77. Кокорська О. І. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми / О. І. Кокорська, В. Ф. Кокорський // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». — Т. 20. Політичні науки. — К. : КМ Академія, 2002. — С. 24 – 29.
78. Колісніченко Р. М. Владно-правові характеристики електоральної культури української молоді / Р. М. Колісніченко // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. Серія : Історичні та політичні науки. — 2012. — Вип. 14. — С. 145 –148.
79. Колісніченко Р. М. Політико-медичні особливості електоральної культури молоді в Україні / Р. М. Колісніченко // Наукові праці МАУП. Збірник наукових праць. — 2012. — Вип. 4 (35). — С. 34 – 40.
80. Колісніченко Н. Розвиток освітньої системи та управління нею з погляду синергетичного підходу / Н. Колісніченко // Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президенті України / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князєва. — К. : Вид-во УАДУ, 2001. — Вип. 2. — С. 385 – 394.
81. Колодій А. Політологія : [навч.-метод. посіб.] / А. Колодій, В. Харченко, Л. Климанська, Я. Комина. — К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. — 664 с.
82. Коломінський Н. Л. Директор школи як менеджер освіти : індивідні й особистісні властивості / Н. Л. Коломінський // Директор школи, ліцею, гімназії. — 2000. — № 1. — С. 108 – 116.
83. Коломінський Н. Л. Психологія менеджменту в освіті (соц.-пед. аспект) / Н. Л. Коломінський. — К. : МАУП, 2000. — 286 с.
84. Конаржевский Ю. А. Педагогический анализ как основа управления школой / Ю. А. Конаржевский. — М. : Педагогика, 1998. — 197 с.
85. Конончук М. В. Політична культура українського суспільства як чинник його демократизації : автореф. дис. ... канд.пол. наук : 23.00.03 / М. В. Конончук. — К., 2008. — 15 с.

86. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні / Всеукраїнське Педагогічне Товариство ім. Григорія Ващенко. — К.: Школяр, 1997. — 149 с.
87. Концепція громадянської освіти в Україні. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://library.kr.ua/women.html/pgovvindx.html>
88. Корнієнко В. О. Політичний ідеал : проблеми еволюції та втілення в умовах сучасного суспільного розвитку: автореф. дис. ... докт. політ. наук : 23.00.03 / В. О. Корнієнко. — К., 2002. — 36 с.
89. Корнієнко В. О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні : [монографія] / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа ; Вінниц. нац. техн. ун-т. — Вінниця : ВНТУ, 2009. — 160 с.
90. Коробченко А. А. Проблеми особистісно орієнтованого навчання у вищих навчальних закладах / А. А. Коробченко // Зб. наук. праць Бердянського держ. пед. ун-ту. — № 4. — Бердянськ: БДПУ, 2005. — 210 с.
91. Корсак К. В. Соціально-філософський аналіз тенденцій розвитку тріади «людина - суспільство – освіта» на початку ХХІ століття : автореф. дис. ... док. філософ. Наук : 09.00.10 / К. В. Корсак — К., 2006. — 36 с.
92. Косарева Н. І. Особливості громадянського виховання студентської молоді / Н. І. Косарева // Громадянське виховання студентської молоді в умовах трансформації суспільства : [зб. наук. ст. / ред. М. П. Лукашевич та ін.]. — Черкаси, 1998. — С. 36 – 42.
93. Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров. — Киев-Харьков : «Майдан», 1991. — 324 с.
94. Кострюков С. В. Формування демократичних цінностей студентської молоді в трансформаційний період : автореф. дис. ... канд. філософ. Наук : 09.00.10 / С. В. Кострюков. — К., 2004. — 17 с.
95. Кострюков С. Культура і влада: проблема взаємодії : (соціально-філософський аналіз) / С. Кострюков. — К.: Знання України, 2009. — 355 с.
96. Кремень В. Вища освіта в соціокультурних змінах сучасності / В. Кремень // Вища освіта України. — 2007. — № 3. — С. 9 – 13.

97. Кремень В. Г. Державно-громадська модель управління освітніми змінами / В. Г. Кремень // Директор школи. — 2001. — № 4. — С.17 – 18.
98. Кремень В. Г. Якісна освіта в контексті загальноцивілізаційних змін / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. — 2007. — № 2(55). — С. 5.
99. Кремень В. Г. Філософія освіти ХХІ століття / В. Г. Кремень // Освіта України. — 2002. — № 102-103. — С. 6.
100. Крисаченко В. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О.С. Власюк та ін. — К. : НІСД, 2004. — 648 с.
101. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення : [монографія] / О. І. Крюков [ наук. ред. Е. А. Афонін]. — К. : Вид-во НАДУ, 2006 — 252 с.
102. Культура та інформаційне суспільство ХХІ століття : матеріали Всеукраїнської наук.-теор. конф. молодих учених (Харків, 23 – 24 квітня 2009 р.). — Харків : Харківська держ. академія культури, 2009. — 291 с.
103. Культурологічний словник / За ред. В. І. Рожка, О. В. Антонюка. — К. : НМАУ. — 464 с.
104. Курняк О. А. Політична культура як соціокультурний феномен : поняття та структура / О. А. Курняк // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2011. — Випуск 44. — С. 569 – 576.
105. Латигіна Н. Передумови демократизації суспільства: основні підходи / Н. Латигіна // Персонал. — 2005. — № 3. — С. 15 – 19.
106. Лозовицький О. Політичне лідерство — втілення соціальних інтересів національних еліт у державотворенні / О. Лозовицький // Наукові записки. — К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2010. — № 5 (49). — С. 131 – 143.
107. Лозовой В. О. Формування антропоцентричної спрямованості світогляду особистості як реакція на виклики інформаційної цивілізації / В. О. Лозовой // Переяславська Рада, її історичне значення та перспективи розвитку східнослов'янської цивілізації : Матер. міжнар. наук.-практ. конф. — Х. : НТУ «ХП», 2008. — С. 31 – 40.

108. Мадатов А. С. Демократизация : особенности ее современной волны / А. С. Мадатов // Вестн. Российского ун-та дружбы народов. — Сер. : Политология. — 2001. — № 3. — С. 45 – 56.
109. Максимюк С. П. Педагогіка: навч. посіб. / С. П. Максимюк. — К. : Кондор, 2005. — 667 с.
110. Манжола В. А. Нейтралітет та позаблоковість у європейській системі міжнародних відносин ; [монограф.] / Манжола Володимир Андрійович, Вдовенко Вікторія Миколаївна. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. — 167 с.
111. Мармаза О. Традиції та інновації в управлінні школою / О Мармаза // Рідна школа. — 1998. — № 7–8. — С. 64 – 66.
112. Марущенко О. А. Становлення інноваційної освіти в Україні : автореф. дис. ... канд. соціол. Наук : 22.00.04 / О. А. Марущенко — Х., 2004. — 20 с.
113. Матвієнко О. Забезпечення інформаційної підтримки управління: до проблеми підготовки спеціалістів / О. Матвієнко // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні : Матеріали наук.-практ. конф. / За заг. Ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. — К. : Вид-во УАДУ, 2001. — С. 220 – 222.
114. Медвідь Ф. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів / Федір Медвідь // Політичний менеджмент. — 2005. — № 1 (10). — С. 35 – 43.
115. Мельник В. О. Політична культура як чинник формування громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / В. О. Мельник. — К., 2008. — 20 с.
116. Мизес Л. фон. Либерализм в классической традиции / Людвиг фон Мизес ; [пер. с англ. А. В. Куряев]. — М. : Экономика, 2001. — 239 с.
117. Мисечко О. Є. Інтерактивні технології як засіб демократизації навчального процесу у ВНЗ / О. Є. Мисечко // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. — 2003. — № 11. — С. 71 – 73.
118. Митина И. В. Глобализация и геокультура : к постановке вопроса [Электронный ресурс] / И. В. Митина. — Режим доступа : [www.isras.ru/files/File/...i...Mitina\\_Globalizaciya\\_i\\_geokultura.pdf](http://www.isras.ru/files/File/...i...Mitina_Globalizaciya_i_geokultura.pdf).

119. Мірошніченко В. І. Регіональна модель громадянської освіти в сучасному інформаційному просторі / В. І. Мірошніченко // Постметодика: Наук.-метод. пед. журнал «Громадянська освіта в школі». — 2001. — № 2. — С. 5 – 7.
120. Міхель Д. О. Основні аспекти геополітичного положення України та її зовнішньополітичний вимір / Д. О. Міхель // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. — 2009. — Політологія. — Вип. 97. — Т. 110. — С. 176 – 180.
121. Морарь М. В. Політичне лідерство: проблеми теорії та методології / М. В. Морарь // Наукові записки. — К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2010. — № 1 (45). — С. 177 – 190.
122. Морозова О. О. Особливості формування політичної культури молоді в умовах глобалізації : автореф. дис. ...канд.пол. наук : 23.00.03 / Ольга Морозова. — К., 2006. — 18 с.
123. Набока Б. С. Розвиток ідей про учнівське самоврядування у вітчизняній педагогічній теорії та практиці : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Б. С. Набока — К., 2001. — 20 с.
124. Нагорна Л. Політична культура і культура політики / Лариса Нагорна // Політичний менеджмент : наук. журн. / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2009. — № 6. — С. 14 – 24.
125. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті // Освіта України. — 2001. — № 29 (18 липня). — С. 4 – 6.
126. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / М. В. Попович, А. М. Єрмоленко, В. Б. Фадєєв та ін. — К. : Український центр духовної культури, 2005. — 328 с.
127. Ніколаєнко С. М. Стратегія розвитку освіти України: початок XXI століття / С. М. Ніколаєнко — К. : Знання, 2006. — 253 с.
128. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку : [монографія] / В. О. Огнев'юк. — К. : Знання України, 2003. — 450 с.

129. Окоїн П. Устрій державних установ у ХХІ столітті: чому бюрократія залишиться в державному управлінні / П. Окоїн // Вісник УАДУ. — 1999. — № 1. — С. 5 – 19.
130. Освіта в інноваційному поступі суспільства / Доповідь на підсумковій колегії Міністерства освіти і науки України 17 серпня 2006 року // Освіта України. — 2006. — №60 – 61. — С.1 – 21.
131. Освітній менеджмент : [навч. посіб.] / За ред. Л. І. Даниленко, Л. М. Карамушки. — К. : Шкільний світ, 2003. — 400 с.
132. Основи демократії: [навч. посіб.] [ Авт. кол-в: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій]. — К. : Ай Бі, 2002. — 684 с.
133. Остапенко М. А. Політична культура суспільства : [навч. посіб.] / М. А. Остапенко. — К. : МАУП, 2008. — 96 с.
134. Паламаренко Р. Ю. Деякі аспекти трансформації рівня політичної культури в Україні / Р. Ю. Паламаренко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. — Х. : Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — 2010. — Вип. 17. — С. 164 – 168.
135. Палікевич Н. С. Проблеми управління закладами освіти в умовах сучасного суспільства / Н. С. Палікевич // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. — 2004. — № 1 (69). — С. 203 – 207.
136. Пашкова О. Б. Українська національна ідея в контексті реалій сучасного українського державотворення / О. Б. Пашкова // Гуманітарні науки і сучасність : Збірник наукових праць. — К.: Київський національний торговельно-економічний університет, 2003. — С. 104 – 110.
137. Педагогічні основи демократизації управління загальноосвітньою школою : [навч. посібник для студентів пед.ін-ів та ун-тів і керівників шкіл]. — Львів: ЛДУ, 1994. — 152 с.
138. Педагогічний портрет менеджера освіти / За наук. ред. Т. М. Сорочан. — Луганськ : Знання, 2004. — 294 с.
139. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну : трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації : [монографія] / Н. Пелагеша. — К.: НІСД, 2008. — 288 с.

140. Перегуда Є. В. Виконавча влада України : Політико-правові аспекти модернізації : монографія / Є. В. Перегуда. — К. : Лотос, 2013. — 408 с.
141. Пивоваров Ю. С. Политическая культура : Методологический очерк : [монографія] / Ю. С. Пивоваров. — М. : ИНИОН, 1994. — 329 с.
142. Півнева Л. Глобалізація і політична культура [Електронний ресурс] / Л. Півнева, В. Саєнко. — Режим доступу : <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/2451/2/Півнева%20Л.М.,%20Саєнко%20В.Ю..pdf>.
143. Півнева Л. Політична і популярна культури як предмет політологічного аналізу / Любов Півнева // Політичний менеджмент: Український науковий журнал. — 2006. — № 6. — С. 74 – 82.
144. Пікельна В. С. Управління школою / В. С. Пікельна. — Х. : Вид.гр. «Основа», 2004. — Ч. 1. — 112 с.
145. Пожуєв В. І. Вища освіта як фактор інноваційного розвитку суспільства та інтеграції України в Європейське співтовариство / В. І. Пожуєв // Гуманітарний вісн. Запорізької держ. інж. акад. — Запоріжжя, 2004. — Вип. № 19. — С. 46 – 51.
146. Політична освіта в Україні: проблеми та перспективи розвитку / За заг. ред. С. Г. Рябова. — К.: Інститут громадянської освіти НАУКМА, 2005. — 44 с.
147. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: [монографія] / [заг. ред. А. Кудряченка]. — К.: НІСД, 2007. — 396 с.
148. Політологія: підручник / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка, [3-тє вид., перероб., доп.]. — К. : ВЦ «Академія», 2008. — 568.
149. Політологічний енциклопедичний словник / [За ред. В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко, Ю. С. Шемшученко] ; НАН України. Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Українська асоціація політологів. — 2-е вид., доп. і перероб. — К. : Генеза, 2004. — 735 с.
150. Поліщук І.О. Поняття та структура політичної культури / І. О. Поліщук // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. «Питання політології». — 2009. — № 861. — Вип. 15. — С. 202 – 210.

151. Поппер К. Открытое общество и его враги / К. Поппер в 2 т. [Пер. с англ. В. Н. Саудовского]. — Т. 2. — М. : Культурная инициатива, 1992. — 528с.
152. Пояркова Т. К. Концепція демократичної політичної культури та основні тенденції її втілення в Україні : автореф.дис. ...канд. політ. наук : 23.00.03 / Т. К. Пояркова. — К., 2004. — 16 с.
153. Прокопюк В. С. Демократична політична культура : основні риси та форми прояву / В. С. Прокопюк // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія : Філософія, політологія. — 1998. — Вип. 28. — С. 46 – 52.
154. Проскуріна О. О. Політична культура як чинник прогнозування політичних процесів / О. О. Проскуріна // Грани : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. — Дніпропетровськ : Дніпропетровський нац. ун-т, Центр соц.-політ.досліджень, 2009. — Вип. 3 (65). — С. 133 – 134.
155. Проскуріна О.О. Політична культура інформаційного суспільства : [монографія] / Олена Проскуріна. — Луганськ : Видавництво ДЗ «ЛНУім. Тараса Шевченка», 2008. — 352 с.
156. Проскуріна О.О. Формування політичної культури українського суспільства : проблеми і перспективи розвитку : автореф. дис. ...канд. пол. наук : 23.00.03 / О.О.Проскуріна. — К., 2001. — 19 с.
157. Рабченко Т. С. Внутрішкільне управління: практичний посіб. / Т. С. Рабченко. — К. : Рута, 2000. — 176 с.
158. Радченко О. В. Філософія партнерського діалогу влади з народом як механізм імплементації демократичної політичної культури / О. В. Радченко // Державне управління : теорія та практика — 2009. — № 1. — Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej9/>
159. Растоу Д. А. Переходы к демократии. Попытки динамической модели / Д. А. Растоу // Полис. — 1996. — № 5. — С. 5 – 9.
160. Реан А. А. Психология изучения личности: учеб. пособие / А. А. Реан/ — СПб. : Изд-во В. А. Михайлова, 1999. — 288 с
161. Рижак Л. Самодостатня особа як ідеал постнекласчної моделі освіти / Л. Рижак // Вісн. Львівського ун-ту. Філософ. наук. — 2006. — Вип. 9. — С. 12 – 23.

162. Романюк А. С. Історія західних політичних вчень: Політичні доктрини ХХ – початку ХХІ ст. : [навч. посіб. ] / А. С. Романюк. К. : Знання, 2011. — 255 с.
163. Рудакевич О. М. Інфраструктура національної політичної культури / О. М. Рудакевич [Електронний ресурс] // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації». — Режим доступу : [http://www.social-science.com.ua/jornal\\_content/333/political\\_culture](http://www.social-science.com.ua/jornal_content/333/political_culture)
164. Рудакевич О. Функції національної політичної культури: теоретико-методологічний аспект / Олег Рудакевич // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Випуск 22. — К. : Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. — С. 117 – 126.
165. Салмин А. М. Современная демократия : очерки становления и развития : [монографія]. / А. М. Салмин. — М.: ФОРУМ, 2009. — 384 с.
166. Скідин О. Л. Основи використання соціальних технологій в управлінні вищими закладами освіти : [навч. посіб.]. / О. Л. Скидин. — Запоріжжя : ЗДУ, 2003. — 277 с.
167. Скрипнюк В. М. Концептуальні проблеми політико-правового аналізу типів демократичної влади / В. М. Скрипнюк // Актуальні проблеми держави і права. — Одеса, 2001. — Вип. 12. — С. 316 – 321.
168. Скубашевська О. Необхідність і реалії інноваційного розвитку освіти / О. Скубашевська // Вища освіта України. — 2007. — № 3. — С. 30 – 37.
169. Соціологічна служба Центру Разумкова : Офіційний Веб-сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>
170. Степаненко В. Кому потрібне громадянське суспільство? Соціальний капітал та проблеми формування громадянської особистості в Україні [Електронний ресурс] / В. Степаненко. — Режим доступу до статті : [www.i-soc.com.ua/rus/st/St1.doc](http://www.i-soc.com.ua/rus/st/St1.doc)
171. Степанишин Б. Демократизація українського шкільництва / Б. Степанишин // Освіта. — 1997. — № 10–11. — С. 3.
172. Стець С. Політична система та політичне лідерство – процеси взаємодії // С. Стець [Електронний ресурс] // Віче/ — 2009. — № 10. — Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/1472/>

173. Стонер-Уайс К. Переход к демократии и консолидация — роль элиты / К. Стонер-Уайс // На путях политической трансформации (политические партии и политические элиты постсоветского периода) : [сб. науч. работ]. — М. : МГУ, 1997. — 250 с.
174. Стьопін А. Українське суспільство і проблеми консенсусної демократії / А. Стьопін // Соціально- політичний менеджмент. — 2008. — № 5 (32). — С. 31 – 40.
175. Суспільна трансформація і державне управління: політично-правові детермінанти : [монографія] / Цветков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А. — К. : Видавн. Дім Ін Юре, 2003. — 496 с.
176. Терещенко Ю. Сучасна освіта: гальма та колізії процесу демократизації України [Електронний ресурс] / Ю. Терещенко // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні : матеріали III Міжнар. конф., 20-22 травня 2005 р., Львів. — Режим доступу : <http://www.democrasy.kiev.ua>.
177. То що ж сказав Володимир Путін у Бухаресті? [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. — 2008р. — № 15 (694). — Режим доступу : <http://www.dt.ua/1000/1600/62750>.
178. Федуняк С. Вплив зовнішніх чинників на консолідацію української нації / С. Федуняк // Агора. — 2006. — Вип. 4. — С. 58 – 65.
179. Філософія політики: Підручник / Автор упорядник: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. — К. : Знання України, 2003. — 400 с.
180. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посібник для студентів вищих пед. закладів освіти / М. М. Фіцула. — К. : Академія, 2000. — С. 404 – 422.
181. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Сэмюэл Хантингтон ; [пер. с англ.]. — М. : РОССПЭН, 2003. — 368 с.
182. Хачатуров К. А. Роль международной информации в формировании репутации государства / К. А. Хачатуров // Информация. Дипломатия. Психология. — М. : Известия, 2002. — С. 89 – 118.
183. Храмова Н. Е. Обучение демократическим принципам и воспитание гражданских ценностей через изучение правительственной информации в школе / Н. Е. Храмова // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и

новые формы сотрудничества : 10-я юбил. междунар. конф. «Крым 2003» : Тр. конф. — М., 2003. — Т. 3 — С. 1237.

184. Хриков Е.М. Демократизація управління навчальним закладом. / Е. М. Хриков // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. — 2004. — №9 (77). — С. 5 – 12.

185. Цветков В. В. Демократія – Управління – Бюрократія : в контексті модернізації українського суспільства : [монографія] / В. В. Цветков, В. П. Горбатенко. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — 248 с.

186. Цветков В. В. Суспільна трансформація і державне управління в Україні : політико-правові детермінанти : [монографія] / В. В. Цветков, І. О. Кресіна, А. А. Коваленко— К. : Ін Юре, 2003. — 496 с.

187. Чалий В. Реалії та перспективи стратегічного партнерства / В. Чалий, М. Пашков // Дзеркало тижня. — 2000. — № 47 (2 грудня) — С. 8.

188. Чан Ким У. Стратегія голубого океана / У. Чан Ким, Р. Моборн : [пер. с англ.]. — М. : НІРР, 2005. — 727 с.

189. Чекаленко Л. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів) : підручник. – 2-ге вид. / Л. Д.Чекаленко. — К.: Кондор, 2011. — 290 с.

190. Чекаленко Л. Зовнішня політика України : теорія і практика / Л. Чекаленко // Персонал. — 2007. — № 11-12. — С. 21– 27.

191. Шергін С. Трансформація геополітичної ідентичності України в контексті українсько-російських відносин / С. Шергін // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2010. — Вип. XXIX. — С. 258 – 265.

192. Шинкарук К. О. Вплив Росії як «значущого іншого» на формування зовнішньополітичної ідентичності України [Електронний ресурс] / К. О. Шинкарук // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право : [зб. наук. праць]. — Київ : ІВЦ «Політехніка», 2010. — № 1 (5). — Режим доступу : <http://visnyk-psp.kpi.ua/uk/2010-1/10%20-%201%285%29%20-%207.pdf>.

193. Шкільний курс «Громадянська освіта: основи демократії» та методика його навчання : [підручник для студентів] / Т. В. Бакка, Т. В. Ладиченко, Л. В. Марголіна та ін. – Х. : Вид. група «Основа», 2009. — 254[2] с.
194. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер ; [пер. с англ.] // Полис. — 1996. — № 5. — С. 16 – 27.
195. Шгука І. А. Проблеми формування демократичної політичної культури в Україні / І. А. Шгука // Слов'янський вісник : Збірник наукових праць. — Випуск 11. Серія «Історичні та політичні науки. — Рівне, 2011. — С. 286 – 289.
196. Щегельська Ю. П. Інтегрований образ країни як складова політичної культури суспільства : автореф.дис. ...канд.пол. наук.: 23.00.03 / Ю. П. Щегельська. — К., 2008. — 20 с.
197. Щедрова Г. П. Основи політології : [навчальний посібник] / Г. П. Щедрова, Ф. В. Барановський, О. В. Новакова, Н. П. Пашина та ін. — Луганськ : Видавництво СНУ ім. В. Даля, 2005. — 170 с.
198. Щудло С. А. Якість освіти і нові моделі організації навчального процесу / С. А. Щудло // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. пр. — Харків : Видавничий відділ ХДУ, 2005. — С.566 – 571.
199. Эйзенштадт Ш. Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменяемость / Ш. Н. Эйзенштадт ; [пер. с англ.] // Полис. — 2002. — № 2. — С. 67 – 81.
200. Ясинська В. С. Особливості трансформації політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму : автореф.дис. ... канд.пол. наук : 23.00.03 / В. С. Ясинська. — К., 2004. — 24 с.
201. Яцейко М. Г. Демократизація освіти: аналіз основних чинників / М. Г. Яцейко // Мультиверсум. Філософський альманах. — К. : Центр духовної культури. — 2006. — № 56.
202. Яценко В. Демократизація освіти як тенденція її розвитку у ХХІ столітті / В. Яценко // Вища освіта України. — 2006. — № 4. — С.34 – 40.
203. Branson M. S. The Role of Civic Education. A Forthcoming Education Policy Task Force Position Paper from the Communitarian Network / Margaret S. Branson. — Washington, DC: Center for Civic Education, 2002. — 49 p.

204. Cleveland H. The birthday of a new world. A keynote address to the World Future Society's conference. Minneapolis, Minnesota : 1991. — July 25.
205. D'Anieri P.J. Constructivist Theory and Ukrainian Foreign Policy // Ukrainian Foreign and Security Policy : Theoretical and Comparative Perspectives / ed. by Moroney J.D.P., Kuzio T., Molchanov M. — London : Praeger, 2002. — P. 38 – 46.
206. Dahl R. Development and Democratic Culture in Consolidating the Third Wave Democracies / Ed. by L. Diamond, Marc F. Plattner — Baltimor ; London, 1997. — 360 p.
207. Democracy in developing countries. Africa / Ed. by Diamond L., Linz J., Lipset S., 1988-1989, 3 vols. — Boulder, CO : Lynne Rienner Publishers, 1989.
208. Diamond L., Linz J., Lipset S. Developing and sustaining democratic government in the Third World. Paper presented at the 1986 Annual Meeting of the American Political Science Association. — Washington: DC, 1986. — August 28 – 31.
209. Diamond, Larry. Developing Democracy: Toward Consolidation. — Baltimore : The John Hopkins University Press, 1999. — 362 p.
210. Education for Democratic Citizenship 2001—2004: Recommendation (2002) 12 of the Committee of Ministers to member states on education for democratic citizenship/ Adopted by the Committee of Ministers on 16 October 2002 at the 812th meeting of the Minister' Deputies. — Strasbourg: Council of Europe. Doc.DGIV/EDU/CIT (2002) — 38. p.
211. Harry Eckstein // Diamond Larry. Developing Democracy : Toward Consolidation. — Baltimore : The John Hopkins University Press, 1999. — 362 p.
212. Horowitz D. Comparing democratic systems // Journal of Democracy, 1990. — № 1 (4). — P. 73 – 79.
213. Kullberg I., Higley J., Pakulski J. Elites, Institutions and Democratization in Russia and Eastern Europe. — Gill G. (ed.) Elites and Leadership in Russian Politics. — St. Martin's Press, 1998. — P. 106 – 183.
214. O'Donnell G., Schmitter P. Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies (4 vols). — Baltimore and London : John Hopkins University Press, 1986. — 432 p.
215. Stogdill R. Handbook of Leadership. A Survey of Theory and Research. — N.Y., London, 1974. — viii, 613 p.